

A Petőfi-rejtély Jókai szemével:

A POLITIKAI DIVATOK A PETŐFI-DISKURZUS KONTEXTUSÁBAN*

„Mitológiát akart volna mondani, magyar mitológiát. Leírni híven és valóságosan az előző év eseményeit, minden nagy-szerűt és hősit, amit megtapasztalt. És aztán azt mondani rá, hogy mindez mese volt, álom, egy fantasztikus agy hagy-mázos világa, különben nem hiszik el. (...) Elmondani. Visz-szavonni. Mégis megtartani.”

(Szilasi László: *Amíg másokkal voltunk*)¹

A recepció kettőssége

Az 1863-ban megjelent² *Politikai divatok* úgy emelte Jókai írói státuszát, és hozott szá-mára még nagyobb hírnevet, hogy néhány olvasója mégis művészi ballépést, szé-gyent, kegyeletsértést emlegetett a mű kapcsán.³ A mű népszerűsége a keletkezés kontextusának három tényezőjéből eredt. Mindenekelőtt abból, hogy a regény sok év

* A tanulmány az OTKA K 132124 „Történetek az irodalom médiatörténetéből” kutatási pro-jektum keretében készült. Egy korábbi változatát 2020. november 4-én mutattam be a Sze-gedi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának klasszikus magyar iroda-lommal foglalkozó kollégiumán. Majd III. helyezésként részesült „A Tudomány Támogatá-sáért a Dél-Alföldön” Alapítvány és a Szegedi Tudományegyetem 2021. évre meghirdetett, Tudományos Díj nevű pályázatán. Köszönettel tartozom azoknak, akik értékes tanácsokkal, kérdésekkel, kritikai megjegyzésekkel, bírálatokkal támogatták a tanulmány elkészülését.

¹ Szilasi László: *Amíg másokkal voltunk*, Magvető, Budapest, 2016, 100.

² A regény először kéthetente megjelenő füzetekben (terv szerint tizenkettőben) került volna kiadásra. Az előfizetésre szóló első felhívás 1862. augusztus 7-én jelent meg, majd 1862. au-gusztus 31-én közzétették a Magyar Sajtóban a regény elején olvasható szerzői *Előszó* első vál-tozatát. Az első füzet 1862 októberében volt kapható, ám végül a regény egyben (négy kö-tetben) jelent meg 1863 novemberében. A regény keletkezés- és kiadástörténeti körülménye-iről bővebben: Szajbély Mihály: *Jókai Mór (1825–1904)*, Kalligram, Pozsony, 2010, 222–229; Török Lajos: *Volt egyszer egy regény...: Jókai Mór Politikai divatok című regényének keletkezéstör-ténetéről*, in *Irodalomtörténeti Közlemények* 2019/6, 782–818.

³ A regény korábbi befogadásáról, műfaji besorolásáról, a narráció és az emlékezet összefü-géseinek működéséről, a divat mint kulcsmotívum jelentőségéről vagy egy-egy apróbb mo-tívumról, például a menlevél szerepéről lásd: *JMÖM Regények* 14., 516–531; (—i) [Gyulai Pál]: *Jókai legújabb regénye*, in *Szépirodalmi Figyelő* 2(1862), 317; Tarjányi Eszter: *Az irányregény és a családregény köztes terében*, in *Budapesti Negyed – Jókai Budapestje* (tematikus szám) 2007/3, 126–127; Hansági Ágnes: *Tárca – regény – nyilvánosság: Jókai Mór és a magyar tárcaregény kez-detei*, Ráció Kiadó, Budapest, 2014, 296–299; Török Lajos: „A saját életem színének keresztül kell rémleni a munkáimon”: *Jókai Mór és az önéletrajz útvesztői*, in *Alföld* 2014/1, 85–105; Hermann Zoltán: *Szatíra az 1840-es évek irodalmi életéről – Politikai divatok, 1863*, in *Tempevölgy* 2015/1, 85–96; Heltai Bálint: *A menlevél mint szimbólum Jókai Mór regényeiben*, in *Aetas* 2017/2, 106–113; Hermann Róbert: *Az eltűnt levél és az eltűnt menlevél – avagy miért bujdosott Jókai 1849-ben*, in *Aetas* 2017/2, 16–36.

után először tematizálta az 1848–49-es forradalom és szabadságharc emlékezetes pillanatait, meghatározó alakjait.⁴ Másrészt abból, hogy a keletkezése szorosan összefonódott a szerző Schmerling-provizórium alatti börtönbüntetésének történetével. Harmadrészt – az 1894-ben kiadott Jókai-díszkiadás utószava szerint – a sajtórendőrség nyomására számos részletet ki kellett törölni a szövegből; így ez utóbbi okra hivatkozva olykor magyarázhatók voltak az esetlegesen felmerülő esztétikai kételyek is. A kiadás pontos körülményei bizonytalanok, a mai kutatások Jókai visszaemlékezését ellentmondásosnak találják, azonban a szövegtörlesztésekre vonatkozó megjegyzéseit sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudják.⁵

A regény elutasíthatósága a legtöbb esetben a biografikus olvasatot kikezdő karakterábrázolásokkal magyarázható. Egyetlen értelmezés sem került el, hogy valamilyen – az adott kornak megfelelő módszertani eszközökkel – foglalkozzon a mű referenciális olvashatóságának kérdésével. Így az életrajzi olvasatnak ellenálló szövegrészek gyakran a múlt meghamisításaként értékelődtek. A legtöbb bírálatot a Pusztafi nevű regényhősben felismerhető Petőfi Sándor-ábrázolás váltotta ki, azaz hogy a költőről mintázott szereplő túléli a szabadságharcot, ám társadalmi beilleszkedés helyett nosztalgikus hajlamú, cinikus, alkoholista csavargóvá válik. A kritika mellett a későbbi populáris adaptációk is idegenkedtek Pusztafi alakjától: az 1955-ben színre vitt *Szabadság, szerelem* című operettadaptáció – annak ellenére, hogy kizárólag a forradalomra és a szabadságharcra szűkítette cselekményét – teljesen kiírta a szereplőt a darabból. Holott elhangzott benne a költő *Szabadság, szerelem* című versének megzenésített és a *Feltámadott a tenger* szövegileg is átírt változata.⁶

A *Politikai divatok* megjelenését követő kritikai fogadtatás szerénynek és kissé ellentmondásosnak minősíthető: mindössze egyetlen alapos, terjedelmesebb, döntően negatív bírálatot ismerünk az első harminc évből. Azonban a későbbi retrospektív források a regény korai népszerűségéről tanúskodnak: amennyiben hitelesnek tekintjük a könyv második kiadásának (1874) hirdetését vagy Mikszáth Kálmán több évtizeddel későbbi Jókai-életrajzának (1907) visszaemlékezését, a korai hallgatást inkább a Schmerling-provizórium alatti sajtóviszonyokkal magyarázhatjuk.⁷ Az első kritikát közlő Fővárosi Lapok névtelen szerzője már említést tett a Petőfi-ábrázolás anomáliáiról, a költő regényvégi megjelenítését bosszantónak minősítette. Kifogásolta, hogy Pusztafi a történet elején egy kétségkívül Petőfit mintázó történelmi figuraként jelenik meg, ám később fiktív elemekkel keveredik jellemrajza: „két szék közt a pad alatt maradt. Sem eszményített Petőfi nincs, sem igazi. Utolsó megjelenése, részegen – egy

⁴ Erre utal Mikszáth Kálmán Jókai-életrajza is: *Jókai Mór élete és kora, II. kötet*, s. a. r. Rejtő István, Akadémiai, Budapest, 1960, 50–52.

⁵ Szajbély Mihály: *Jókai Mór*, i. m., 222–229; Török Lajos: *Volt egyszer egy...*, i. m., 782–818.

⁶ Bozó Péter: *Egy nem könnyű operett: Huszka Jenő – Házy Gyula – Fischer Sándor: Szabadság, szerelem* (1955), in *Muzsika* 2014/4, 15–20.

⁷ *Figyelő*, 1874. július 12., 336; Mikszáth Kálmán: i. m., 32–38 és 50–52.

kissé határos a bosszantóval.”⁸ A kritika ellenére az 1874-es, második kiadás hirdetésében viszont éppen Pusztafi alakjával igyekeztek népszerűsíteni a művet.⁹ 1878-ban Gáspár Imre a „magyar nép lélektanának” a szempontjából tekintette át Jókai regényeit; szerinte a *Politikai divatok*nak kifejezetten előnyére vált Petőfi „kissé megrongált alakja”, mely olyan emlékeket ébreszt az olvasóban, „melyekről annak idejében beszélni sem igen lehetett.”¹⁰

A későbbiekben is megmaradt ez a kettőség. Az 1894-es díszkiadás megjelenését követően egy laikus olvasó, egy tanárnak készülő orsolyita rendi diák dorongolta le a művet. Halász Margit részletesebben foglalkozott a szereplők kulcsregény-típusú felfejthetőségével, „beazonosítva” Lávayt (Jókai), Hargitay Juditot (Laborfalvi Róza), Pusztafit (Petőfi), és Holdvály Szerafint (Szendrey Júlia). A kritikai kiadás nem utal rá, de ő már említést tett arról, hogy a korabeli olvasók felfigyeltek a később részletelesen tárgyalandó Zeleji–Pusztafi karakterkettőzésre. Ennek ellenére úgy tartotta, hogy míg Lávay „fel van ruházva a legkiválóbb férfiúi erényekkel”, addig Pusztafi „méltón felépített jelleme” a regény végén olyan „rút, selejtes alakban” mutatkozik meg, hogy attól az olvasó „nem csak a költő és az ember iránti illuziót veszti el, hanem [...] valóssággal megundorodik”. Halász elsőként fogalmazta meg azt a feltételezést, hogy Pusztafi alakjának eltorzítása biografikus okokkal magyarázható, vagyis hogy a szerző személyes sértődöttsége, az egykori barátok 1848 őszén megromlott kapcsolata okozta a költőlegendát lealacsonyító írói eljárást. Összefoglalva álláspontját: „Azt a régi közmondást kell megtartani, hogy halottról jót vagy semmit.”¹¹

A századforduló körüli években nem erősödtek fel jelentősebben a Petőfi-ábrázolással kapcsolatos ellenérzések. A társadalom- és korrajzban szerepet játszó irodalmi fikcióként értelmezték a „valótlanságokat”, kimozdítva az egyértelmű Pusztafi–Petőfi megfeleltethetőséget. Kivételnek tekinthető az egri katolikus főgimnázium egy 1905-ös előadása, ahol felróták Jókainak, hogy másképpen örökölte meg a szabadságharcot és Petőfit a *Politikai divatok*ban és másként az 1889-es *Tengerszemű hölgy*ben.¹² Várdai Béla kifejezetten méltatta a szerző „fantáziáját”: az 1902-ben megjelent, szemelvényes kötetének bevezetésében arról értekezett, hogy Jókai ezzel a regénnyel reagált a Petőfit visszaváró hangokra, megmutatva a széles közönségnek, hogy a költőnek sorsszerűen el kellett esnie 1849-ben.¹³ Ugyanebben az évben Breznay Imre, egri helytörténész természetesnek találta, hogy Jókai „itt is »kever«”, s az erdélyi csatában elhunyt Zeleji Róbertben ismert Petőfi sorsára.¹⁴ Jelentős Beöthy Zsolt 1905-ös írása is, mely arra hívta fel a figyelmet, hogy olykor több személyiség olvad össze a mű egy-egy szereplőjében, például a vitatott Pusztafi nem csupán Petőfi alakját jeleníti meg,

⁸ A monogram alapján hajlamos vagyok a nevét elrejtő kritikust Zilahy Imrével azonosítani, aki a Fővárosi Lapokat egykor szerkesztő, a megjelenés évében elhunyt Zilahy Károly testvére volt, s a Fővárosi Lapok korábban több írását is közölte. Z. I.: *Politikai divatok*, in *Fővárosi Lapok* 1864. október 27., 246–247. sz., 1030. és 1034–1035.

⁹ *Figyelő* 1874. július 12., 336.

¹⁰ Gáspár Imre: *Jókai Mór mint regényíró*, in *Családi Kör* 1878. október 13., 966–967.

¹¹ Halász Margit: *Élő alakok a „Politikai divatok”-ban*, in *Zala* 1896. március 15., 1–2.

¹² *JMÖM Regények* 14., 520.

¹³ Jókai Mór: *Petőfi Sándorról*, szerkesztette és a bevezetést írta Várdai Béla, Lampel Róbert Cs. és Kir. Udv. Könyvkereskedés, Budapest, 1902, 3–8.

¹⁴ Breznay Imre: *Jókai regényalakjai*, in *Hevesvármegyei Hirlap* 1902. december 24., 4–5.; *JMÖM Regények* 14., 519.

hanem legalább annyira megidézhetheti a kor egy másik, jól ismert szerzőjét, Sárosi Gyulát is.¹⁵

1924-ben Zsigmond Ferenc újra megrovólag lépett fel a valóságtól való nagyobb eltérésekkel szemben, melyeket „a hatás szempontjából” hibának minősített. Nem kifogásolta Pusztafi életben maradását: „e regény írásakor pedig igen alkalmoszerűek voltak a Petőfi sorsára vonatkozó föltevések; egyébként is joguk lesz bármikor a költőknek elképzelniök, vajjon miként alakult volna tovább a szabadságharc után Petőfi élete.”¹⁶ Ellenben zavarónak tartotta azt az „önkényes motiváció” által vezérelt valótlan-ságot, hogy a műben Pusztafi (Petőfi) aktívan támogatja Lávay Béla és Hargitay Judit (Jókai Mór és Laborfalvi Róza) házasságát.¹⁷ Zsigmond munkájával kanonizálódott a szereplőket szorososan beazonosító kulcsregény-olvasat, így gyakoribbá váltak a Pusztafit egy az egyben Petőfivel megfelelő megközelítések. A kulcsregény-olvasatból következő, Petőfi-ábrázolással kapcsolatos indulatok Sarkadi Imre 1954-es *Jókai ürügyén* című cikkében értek tetőpontra. Szerinte a mű „szégyene Jókainak”, „önleplezésé váló öngazolás”, melyet sohasem tudott düh és megvetés nélkül kézbe venni. Véleményét arra alapozta, hogy a regényben „Jókai az égbe emelkedik”, míg Petőfi „a csatornák mocskává züllik”. Ő is biografikus magyarázattal érvelt. Úgy vélte, hogy a szerző az 1848 utáni politikai mérséklődését, forradalmi radikalizmustól való eltávolodását igyekezett igazolni. A mű morális üzenetét így összegezte: „az emelkedik az égbe, aki a hatalommal ki tud jönni.”¹⁸

A *Politikai divatokat* társadalmi irányregényként olvasó Sótér István felmentette a szerzőt a kegyeletstértés vádjá alól 1956-ban. Szerinte a regény vége Petőfi világfájdalmas, melankolikus *Felhők*-korszakát ábrázolja. Sótér újra társadalmi szempontú értelmezést kínált Pusztafi karakterére: szerinte a szerző így állított tükröt az országnak, amiért az könnyen megbékélt a szabadságharc leverése után. Szerinte a kegyeletstértéssel vádaskodó kritikusok véleménye „kiáltó tévedés”.¹⁹ Fontos fejezet a recepcióban az 1963-ban elkészült Szekeres László-féle kritikai kiadás, amely összefoglalva a fentebb ismertetett álláspontokat leginkább Sótér és Beöthy véleményét erősítette, részletesebben kifejtve a Zeleji Róbert és Petőfi sorsa közötti párhuzamokat. Emellett

¹⁵ Beöthy Zsolt *munkái*, Franklin Társulat, Budapest, 1905, 208–209.

¹⁶ Zsigmond Ferenc: *Jókai*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1924, 183–187.

¹⁷ A kulcsregény-olvasat premisszájából kiinduló interpretációk nem önálló elemzések formájában, hanem különböző, Jókai-val foglalkozó írások mellékes megjegyzéseiben, példáuliban jelentek meg. Vö. Feszty Árpádné: *A tegnap*, Légrády Nyomda és Könyvkiadó, Budapest, 1924, 57; Solymossy Sándor: *A nemzetnevelő Jókai*, in *Néptanítók Lapja* 58(1925), 6–7; Kárpáti Aurél: *Kulcs Jókai regényeihez*, in *Az Est hármaskönyve: a százéves Jókai emléke*, Az Est Részvénytársaság, Budapest, 1925, 280; Nagy Sándor: *A hírlap hatása Jókai társadalmi regényeinek anyagára*, in *Irodalomtörténet* 26(1937), 145–148.

¹⁸ Sarkadi írása tágabb kontextusban is értelmezhető: vitairat volt a Jókait kisajátítani próbáló kritikai realizmussal szemben, mely szerint Jókai távol áll a forradalmi optimizmustól, s az életműve sokkal inkább „kiábrándulások sorozata”. Érdemes összevetni az írást a megjelenését követő heves, ideologikus reakciókkal. Sarkadi Imre: *Jókai ürügyén*, in *Művelt Nép* 1954. október 10., 3–4; –i –ö: „*Jókai ürügyén*”, in *Béke és Szabadság* 1954. október 20.; Kuczka Péter: *A vitázó Sarkadi*, in *Alföld* 1981/12, 74–75; Márkus Béla: *Az átdolgozások kora: Sarkadi Imre és a sematizmus*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1996, 160.

¹⁹ Sótér István: *Romantika és realizmus*, Szépirodalmi, Budapest, 1956, 379.

a Jókai-életmű kontextusából is cáfolta a személyes bosszúállás vádját.²⁰ Nagy Miklós szintén az előbbi nézetet vallotta: „nyoma sem élhetett benne a bosszúállásnak.”²¹

A kortárs recepcióban nem merült fel többet a kegyeletsértés vagy a személyes elégtétel lehetősége. Különös azonban Fábri Anna egy 1998-as tanulmánya, amely szintén érzékelt valamiféle személyes érintettséget a *Politikai divatokban*, melyet a korábbi recepció revansvágnak, öngazolásnak, érdekezéreltségnek értékelt, s morálisan megkérdőjelezett: „Kétségtelen, hogy van valamiféle zavaró [...] személyesség a *Politikai divatokban*”. Az ábrázolás mikéntjét ő is életrajzi okokkal, a szerző utólagos békülési szándékával indokolta. „Jókai Petőfivel való barátságának meghasonlásba torkolló történetét az életben már nem igazíthatta ki, a fikció világában keresett rá lehetőséget.” Nem tartotta lehetetlennek, hogy Gyulai Pál talán e regény miatt vált „végérvényesen Jókai engesztelhetetlen kritikusává”, s kereste kitartóan Jókai műveiben „az írói magatartás méltatlan megnyilvánulásait.”²² Napjainkban újra előtérbe került a Petőfi megkettőzése (Zeleji + Pusztafi = Petőfi) és a különböző létező személyiségek összeolvadását (Petőfi + Sárosi Gyula = Pusztafi) hangsúlyozó interpretáció.²³ Ratzky Rita óvatos lépéseket is tett a szerepkettőzés értelmezésére: „mintha az egyik alakban, Pusztafiban az időnként arrogáns költőt, a másokban, Zelejiben pedig a szerelmes katona költőt írta volna meg Jókai.”²⁴ 2015-ben, hosszú idő után Hermann Zoltán adott új olvasatot a műnek, s a benne megjelenő Petőfi-ábrázolásnak. A regényt a társadalmi szatíra műfaji kódjain keresztül értelmezte, ebből következően egy (ön)ironikus, deszakralizáló Petőfi-ábrázolás mellett foglalt állást: „nem a valóságos történet a fontos, hanem a valós életesemények, emblematikussá vált jelenetek kimozdítása az alakuló kultuszból”.²⁵ Legutóbb – jelen dolgozat munkálatai alatt – jelent meg Szilágyi Márton és Fülöp Dorottya elemzése. Szilágyi alaposan vizsgálta a regény fikatív és referenciális elemeinek viszonyát, a csak sejthető és az egyértelműbb intertextuális vonatkozásokat, illetőleg pontosan detektálta a mű központi problémáját: a szabadságharc utáni társadalmi érvényesülés (valószínűleg Jókai számára egészen személyes) erkölcsi dilemmáját. Arra is rávilágított, hogy a regény „felfogható a Petőfi-hagyományhoz való viszony regényesítéseként is. [...] így jelenhet meg Petőfi későbbi sorának kettős perspektívája. Az eltűnésként értett halál egyfelől, a túlélés, s a halálról való hírhozás másfelől.”²⁶ Fülöp Dorottya – Szilágyi tanulmánya nyomán haladva – egyfajta fantáziadús, történelmi szerepjátszást érzékelt: „ahelyett, hogy elbeszelné,

²⁰ JMÖM *Regények* 14., 511.

²¹ Nagy Miklós: *Jókai: A regényíró útja 1868-ig*, Szépirodalmi, Budapest, 1968, 225–246.

²² Fábri Anna: *Élmény, emlékezet, értelmezés: Jókai-művek a forradalomról és szabadságharcról*, in *Kortárs* 1998/8, 28.

²³ vö. Margócsy István: „...hány helyen nincs Petőfi” – Amit a Petőfi-legendák háttéréről tudni lehet”, in *2000* 2016/1, illetve *Uó: Színes tinták: Tanulmányok, esszék a magyar irodalom különböző arcairól és nézeteiről*, Kalligram, Budapest, 2020, 59–60.

²⁴ Ratzky Rita: *Petőfi és Jókai barátságából épült művészetek palotái*, in *Aetas* 2017/2, 121–137.

²⁵ Hermann Zoltán: i. m., 88–89.

²⁶ Szilágyi Márton: *Jelmezek és jellemek (Jókai Mór: Politikai divatok)*, in *Irodalomismeret* 2020/3–4, 122–146.

hogy mi is történt, megmutatja, hogy milyen más szerepeket vehettek volna fel a korszak emberei, és mi lett volna, ha Petőfi is élhetett volna a szabadságharcot túlélő költő szerepével.”²⁷

A recepciótörténetből – az esetleges keveredések, összemosódások ellenére is – kirajzolható a mű két ideáltipikus, egymás mellett érvényesülő megközelítési iránya. Az egyik felfogás inkább a biografikusságra, a valós történelmi események és személyek felismerhetőségére helyezi a hangsúlyt, mely gyakran a szerző életrajza és személyes érintettsége felé vezette a recepciót. A másik megközelítés inkább a fikcionáltság felől olvassa a szöveget, amelybe – valamilyen poétikai célzattal – valóságos események is elegyednek; ebben az esetben jellemzően a regény társadalomábrázolása, saját korára adott reflexiói kerültek előtérbe.

Két előszó, két koncepció

Már a regény előszavának a története is rávilágít a mű értelmezési anomáliáira. Ahogy arra a *Politikai divatok* keletkezési hátterét vizsgáló Török Lajos is felfigyelt, az *Előszónak* tulajdonképpen két változata van.²⁸ Az első, *Előszó a «Politikai divatok» című regényhez* című verzió 1862-ben jelent meg a Magyar Sajtó augusztus 31-i számában a mű előfizetési felhívásának mellékleteként, augusztus 18-i keletkezéssel. Jókai ekkor még kifejezetten a saját személyes emlékezetének meghatározó szerepét hangsúlyozta:

„Ki ne tudná, csak másfél évtized alatt hány politikai eszme vált uralkodó divattá közöttünk; hány áldozatot és mily nagyokat vitt magával, a kiknél az több volt, mint divat, s a kik hívek maradtak még akkor is eszméikhez, midőn azok már kimentek a divatból?

E korszakot igyekezett visszatüntetni regényem, melynek bizonyosan számos hibái között első helyet foglalhat az, hogy több munkája volt benne az emlékezetnek, mint a képzelmi erőnek.”²⁹

Bizonyos részletek meg is felelnek ennek az intenciónak. A narrátor több helyen a visszaemlékezés aktusát imitálja, és a lehetséges áthallásokra tereli az olvasó figyelmét: „Természetesen arra sem emlékezik már nagyon sok ember, hogy miért hitták egy időben flamingóknak, akik veres tollakat viseltek.”³⁰ (354) A szerző személyes emlényeiből, emlékeiből konstruált regénycselekmény karakterei emblematikusságuk által jól ismert történelmi eseményeket, személyiségeket idéznek meg, annak ellenére, hogy a narrátor gyakran nem beszél nyíltan a politikailag érzékeny témákról. Ezekre inkább a disznarráció, a kihagyásos történetészövés hívja fel a figyelmet, egyfajta konzervatív jelentésadásra, bahtyini értelemben vett beleértési tartományra,³¹ kommunikatív emlékezetre támaszkodva. Az elbeszélő nem említi konkrétan a forradalmat, a szabadságharcot vagy az azt követő megtorlásokat. Jelzésszerű körülírásokban és eufemizmusok formájában (például a 'szabadságharc' szó csak a később keletkezett

²⁷ Fülöp Dorottya: „...kiosztották a szerepeket...”: Névrejtés és szerepjáték Jókai Mór *Politikai divatok* című regényében, in *Irodalomismeret* 2020/3–4, 105–121, 121.

²⁸ Török Lajos: *Volt egyszer egy regény...*, i. m., 784–785.

²⁹ *Magyar Sajtó* 1862. augusztus 7., 723.

³⁰ A regényből vett részleteket a már hivatkozott kritikai kiadásból idézem, a megfelelő oldal-számot a főszövegben jelzem. *JMÖM Regények* 14.

³¹ Mihail Mihajlovics Bahtyin: *A szó az életben és a költészetben*, in *Uő: A szó az életben és a költészetben*, ford. Könczöl Csaba, Európa, Budapest, 1985, 7.

Utóhangban) jelennek meg.³² Ennél többre azonban nincs szükség, hiszen az elbeszélő – az elbeszélés idejéhez képest – a történelmi perspektívából megmutatkozó közelmúltat és a kvázi-jelent meséli el. A narrátor olyan emlékezetközösséget, illetve ideális olvasót feltételez, amely ismeri és utalásokból is be tudja azonosítani a regényben elbeszélte karaktereket, közelmúltbeli eseményeket, melyek szorosan hozzátartoznak a szerző életrajzához is. (Megjegyzendő, hogy a közelmúlt eseményeinek felelevenítése mellett egyfajta kulturális – másodlagos – emlékezet kialakításának a szándéka is jelen lehet, hiszen a szerző nyilvánvalóan nem csak a kortársainak készítette regényét.)

Az 1863 novemberében megjelenő négykötetes könyvformátumú kiadásban jelent meg az *Előszó* második, végleges változata, mely egy utolsó bekezdéssel bővült. Ez mintha kétségessé tenné, visszavonná a korábban megfogalmazottakat, s különbséget tenne a fiktív regényirodalom és a történetírás között.

„Ismerős alakokat egyébiránt ne keressen e regényben az olvasó. A fényképezés szép tudomány, de nem művészet. Az életírás a historikus feladata, nem a költőé. Regényem nem élő személyeket, hanem a kort igyekezett híven visszaadni.” (6)

Ennek az elvárásnak szintén eleget tesznek a mű bizonyos részei, hiszen a cselekmény gyakran – mint azt a Pusztafi-ábrázolás kapcsán is láthattuk – látványosan kikezdi a korszakban tájékozott olvasók elvárásait. Nem egyértelmű azonban, hogy miként érvényesíthető együttesen a két szerzői intenció, azaz hogy miként választhatók el egymástól a regényben megjelenő „valóban megtörtént” elemek a fikciótól, s hogy miként értelmezzük e kétfajta minőség viszonyát. A két *Előszó* érzékletesen megmutatja, hogy a regény – valamikor 1862. augusztus 18–30. és 1863 novembere között³³ – egyszerre két prózapoétikai koncepciót vett fel. Ebben a kettős struktúrában a regényvilág az autobiografikusság, felismerhetőség és egy „erősebb” fikcionalitás között oszcillál. A valóságban megtörtént, közelmúltbeli narratíva – a feltételezett emlékezetközösség értelmezőmunkája révén – rekonstruálható volna, csakhogy a történetbeli szereplők sorsa összekuszálódik.

A továbbiakban a regényben jelenlévő, összegabalyodott Petőfi-szálat igyekszem kibogozni. Egy – mondjuk úgy – allegorikus értelmezés helyett, mely azt feltételezi, hogy a Petőfi-karakterek az egész regényben egyféle (például kegyeletsértő, idealizáló, dezakralizáló) jelentést hordoznak, inkább a különböző karaktereket felépítő allúziókra és azok kontextusára koncentrálok. Elsősorban a szabadságharc utáni Petőfi-diskurzus perspektívájából kívánok vizsgálni, olykor nem annyira műértelmező, inkább diskurzuselemző igénnyel. Ahhoz hasonló nézőpontból közelítem meg a regényt, melyet Rigó László hiányolt a kritikai kiadás Pusztafi és Lávay karakterét értelmező módszertanából:

³² A narrációról bővebben: Hansági Ágnes: i. m., 296–299.

³³ Ahogy a változás pontos időpontja, úgy annak okai sem tisztázhatók megnyugtatóan. Török Lajos felveti annak a lehetőségét, hogy a szerző e kiegészítéssel a Gyulai Pál által megkérdőjelezett irányregény műfaji besorolást igyekezett kimozdítani, ugyanakkor közrejátszhatott a cenzúra és a rövid alkotmányos időszak utáni, ismét fojtogatóvá váló politikai légkör is. (— i.) [Gyulai Pál]: *Jókai legújabb regénye*, i. m., 317; Török Lajos: *Volt egyszer egy regény...*, i. m., 784–785.

„[...] a kötet szerkesztőjének, úgy véljük, foglalkozni kellett volna az általunk felvetett kérdésekkel is: mindenek előtt jobban megvilágítani a regény születésének körülményeit az író adott korszakbeli világnézete és a korviszonyok felől, segítségül hívva a publicisztikát is.”³⁴

Jókai és a Petőfi-diskurzus

A szabadságharc után nem alakult ki intézményes diskurzus a költőről, azonban a politika által korlátozott nyilvánosságot erősen foglalkoztatta Petőfi eltűnésének a rejtélye. A haláláról és az életben maradásáról egyaránt sok pletyka terjedt. Utóbbi hiedelmeket erősítette Petőfi hátrahagyott költeményeinek megjelenése a különböző lapokban, a tévesen Petőfinek tulajdonított versek és a költő hírnevéből profitálni kívánó ál-Petőfik feltűnése. E bizonytalanságnak esett áldozatául Szendrey Júlia, akinek újbóli házasodását nem tolerálta a Petőfit még visszaváráó közvélemény.³⁵ Gyulai Pál egy 1854-es tanulmányának köszönhetően megindult egy tudományos igényű diskurzus a költőről, mely igyekezett tisztázni életrajzának ismeretlen pontjait és meghatározni költészetének jelentőségét.³⁶ Azonban Petőfi teljes biográfiája nem készült el, s a különböző életrajzkísérletek a vitatott pontokon – például az eltűnés kérdésében – nem foglaltak állást. „[K]apitány lett az erdélyi seregnél, hol nyom nélkül eltűnt. Sokan halottnak hiszik; mások állítják, hogy Amerikába menekült” – fogalmaz az 1856-os Ferenczy–Danielik-féle életrajzgyűjtemény.³⁷ Biográfiai adatai, jellemrajza, valamint költészetének megítélése heves viták tárgyát képezte. A költő haláláról először a Bach-korszak utáni alkotmányos időszakban zajlott nyilvános párbeszéd a Vasárnapi Ujságban. A szerkesztő, Pákh Albert negyven levél közlése után, a politikai feszültségek újbóli kieleződésekor, 1861 elején (további kutatásokat igénylő körülmények között)³⁸ lezárta a polémiát, s a továbbiakra nézve az elhunynak tekintett költő emlékének méltó megőrzését és a sírhely felkutatását tűzte ki célul. Az 1860-as évek elejétől tudományos és laikus körökben is egyre nagyobb igény mutatkozott az eltűnt költő életművének és emlékének gondozására – hiteles életrajzára, műveinek teljes igényű kiadására,³⁹ síremlékek, emléktáblák és szobrok állítására.⁴⁰ Minderre azonban – több-kevesebb ideig – még várni kellett.

³⁴ Rigó László: *Jókai Mór összes művei*, 1963, in *Irodalomtörténeti Közlemények* 1964/5-6, 717–718.

³⁵ Erről egy korábbi dolgozatomban részletesebben írtam: Owaimer Oliver: „S nem akad ember, ki meg tudná mondani, milyen volt végórója?": Korai elméletek Petőfi Sándor eltűnéséről, in *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*. Az SZTE BTK Magyar Irodalmi Tanszékének évkönyve 35–36 (Új folyam: 4–5), szerk. Hász-Fehér Katalin és Virág Zoltán, Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 2020, 167–211.

³⁶ Gyulai Pál: *Petőfi Sándor és lyrai költészetünk*, in *Uó: Kritikai dolgozatok*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1908, 1–68.

³⁷ *Magyar írók, Életrajz-gyűjtemény*, gyűjt. Ferenczy Jakab, Danielik József, Szent István Társulat, Pest, 1856, 367.

³⁸ Dienes András: *Petőfi a szabadságharcban*, Akadémiai, Budapest, 1958, 303–304.

³⁹ A teljes kiadás körüli vitákról: T. Szabó Levente: *A megszelídített Petőfi?: Az 1874-es Petőfi-díszkiadás körüli vita és a korabeli Petőfi-filológia egyidejű egyidejűtlenségei*, in „Szirt a habok közt”: *Tanulmányok Imre László 70. születésnapjára*, szerk. Bényei Péter, Gönczy Monika, S. Varga Pál, Debreceni Egyetemi Kiadó/Debrecen University Press, Debrecen, 2014, 156–169.

⁴⁰ Az országos és helyi kezdeményezések közül ekkortájt egy sem vezetett eredményre. Kivételt jelent Kiskőrös szoborállítási terve, amely 1862. augusztus elején valósult meg. Kerényi Ferenc: *A körözölevéltől a szoboravatásig: A Petőfi-kultusz első korszaka, 1849–1862*, in *Kegyelet és*

Jókai állandó és proaktív diskurzusbeli jelenlétét⁴¹ általánosságban a *Tarka élet* című vegyes műfajú gyűjteménye jellemzi: amíg Gyulaiék igyekeztek lebontani a költő bordalaiból elterjedt hiedelmeket, addig Jókai – kritikusa ellenpólusaként – egy sztereotipikusabb Petőfi-képre erősített rá.⁴² Befolyását jelzi, hogy tagja volt a Reményi Ede kezdeményezésére 1860-ban megalakuló Petőfi-szoborbizottságnak, s később elnöke lett az 1876/77-ben alakuló Petőfi-Társaságnak is.

Jókai ellentmondásos megnyilvánulásai Petőfi eltűnéséről (1880-ig)

Jókai – tardonai bujdosása miatt – nem vett részt a költőről szóló korai találgatásokban, később viszont számos Petőfiről szóló hír terjesztője volt. 1852-ben Arany Jánosnak és Tompa Mihálynak azt vallotta, hogy „az a bizonyos valaki él, s ő meg is látogatja a nyáron”.⁴³ 1853-ban Petőfi korai álnevére utalva adott át titokzatos üdvözlést Arany Jánosnak: „Köszöntet Pönögei Kiss Pál.”⁴⁴ Az 1853 augusztusában publikált *Az utolsó csatár* című novellában a fehéregyházi csatában elhunyt Zeyk Domokos hősi elestét örökítette meg. Árukkodó, hogy Petőfi nem jelent meg a történetben, feltételezhető, hogy Jókai ekkor még nem ismerte vagy nem tartotta valószínűnek a költő fehéregyházi elestéről szóló híreket. Erre utal, hogy a novella 1874-ben átdolgozott, *Az utolsó vers s az utolsó golyó* című változatában Zeyk mellett már Petőfi is főhőse az elbeszélésnek, a narrátor felelevenít vele kapcsolatban egy hitelesnek talált, új teóriát, amely szerint túlélhette a csatát, és megsebesülve egy környező házba kerülhetett. Ennek ellenére a záró sorok a költő halálát valószínűsítik, feltételezve, hogy Zeyket és Petőfit közös sírba temették. „Mi történt vele tovább? Hogy meghalt, az bizonyos. S a hős és dalnoka egy sírban nyugosznak.”⁴⁵

Jókai a szabadságharc utáni nyilvánosság előtt először az 1853-as, *A pruthi csata* című novellájában jelenítette meg eltűnt barátját egy áthallásos, Közél-Keleten játszódó történetben. Érdekes, hogy itt – az 1874-es novellához képest – „személyesebb” kontextusban is megjelenik a közös sír motívuma. A novella a szabadságharc és a világi fegyverletétel allegóriájaként értelmezhető, melyben a „Petőfi-szál” a történet keretét képezi. Az elbeszélés kezdetén „Mehdi, az álomlátások titkos szelleme” megjele-

irodalom: Kultusz történeti tanulmányok, szerk. Kalla Zsuzsa, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1997, 137–141.

⁴¹ Lásd Ferenczi Zoltán: *Petőfi eltűnésének irodalma (Petőfi-Könyvtár XXIV. füzet)*, Kunossy, Szilágyi és Társa Könyvkiadói Vállalat, Budapest, 1910; *Petőfi koszorúi. Versek, vélekedések vallomások Petőfiről*, vál. Csanádi Imre, Magvető, Budapest, 1973; *Jöjjön el a te országod. Petőfi Sándor politikai utóéletének dokumentumaiból*, vál. és szerk. Margócsy István, Szabad Tér, Budapest, 1988.

⁴² Az 1850-es évek Petőfi-diskurzusának kettős pólusáról egy korábbi dolgozatomban írtam. Owaimer Oliver: *Két Petőfi: A Petőfi-diskurzus két pólusa az 1850-es években*, in *Pályakezds, karrierút, irodalomtörténet*, szerk. Radnai Dániel Szabolcs, Rétfalvi P. Zsófia, Szolnoki Anna, PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék–Verso, Pécs, 2021, 115–140.

⁴³ Arany János Ercsey Sándornak, Nagyszalonta, 1852. május 11., *Arany János összes művei XVI, Levelezések II. (1852–1856)*, s. a. r. Sáfrány Györgyi, Bisztray Gyula, Sándor István, Akadémiai, (Budapest, 1982; a továbbiakban: *AJÖM XVI.*), 52.

⁴⁴ Jókai Mór Arany Jánosnak, Pest, 1853. január 7., *AJÖM XVI.*, 144.

⁴⁵ Jókai Mór: *Az utolsó vers s az utolsó golyó*, in *Vasárnapi Ujság* 1874. december 27., 836.

nik két fiatalember, Mizzri és Mohamed előtt. Sikert és hírnevet jövendől a fiataloknak, viszont kiköti, hogy külön kell folytatniuk életüket, és nem találkozhatnak többet, ellenkező esetben tragédia éri őket. Azt is megjósolja, hogy haláluk után közös sírba kerülnek. (A novella végére természetesen a jóslatok beteljesülnek.) A szellem megjelenése után „összeölelkezék a két ifjú, kezet szoritának, elbúcsúztak szépen. Mizzri délnek indult, Mohammed északnak, és soha sem látták egymást többé.” A szétválást követően a dalmondó Mizzri sorsáról nagyon keveset tudhatunk meg. Eleinte bujdosik valahol, s titokzatos dalai népszerűvé válnak a nép körében, később ismeretlen körülmények között hal meg:

„elbujdosott, ki tudja merre, ki tudja hová? s csak évek múlva, midőn szájról szájra kelő népdalok terjedtek szét a mozlim nép között, mondák, hogy ezeket a halhatatlan Mizzri szerzé [...] Azután egyszer elhalt valahol Mizzri; [...]”⁴⁶

Hogy mit gondolhatott Jókai Petőfi eltűnéséről, az az egyértelmű áthallás ellenére sem szűrhető ki az irodalmi szövegrészből: esetleg feltételezhető, hogy eljutott hozzá egynéhány mendemonda Petőfi eltűnéséről (ám ez már az idézett levélváltásokból is valószínű). Azonban Mizzri konkrét élettörténete mellékesnek tűnik: a jelenet központi motívuma nem az eltűnt költő titokzatos sorsa, hanem a két barát végzetserű szétválása, sorsuk tanmesei szétágazása, majd a közös sírban való találkozásuk. Egy biografikus olvasatban a novella kerete a Petőfivel kötött barátság visszafordíthatatlan lezártágának allegorikus elbeszéléseként is olvasható.

Jókai 1854-ben a *Magyar költők sorsa* című írásában a pályakezdését támogató költőtársairól írt. Érdekes, hogy Petőfi az egyetlen – Garay János, Vörösmarty Mihály, Bajza József, Czakó Zsigmond és Nagy Ignác között –, akit nem említett név szerint.⁴⁷ Mindössze egy mondatban utalt félreérthetetlenül egykori barátja eltűnésének talányaira:

„Egy ifjú barátom állt mellettem e pályán, [...] mint költő halhatatlan nevet szerzett magának, s senkitől nem segítve, senkitől nem vezetve, a csillagok magasságáig vitte nevét, onnan hullott alá, éppen mint a csillag, melyről senki sem tudja, hová esett?”⁴⁸

Az 1855-ös Vörösmarty-nekrológiájában néhány szóval utalt – szintén név nélkül – a Petőfivel való viharos szakítására. „Ezer meg ezer szem siratta e napon a nemzet költőjét, az igaz hazafit, én második atyámat, *egyetlen változatlan* jó barátomat siratom.”⁴⁹ Ratzky Rita szerint a Petőfivel való rendezetlen viszony, a nyilvános összekülönbözés után elmaradt békülés „egész életében égethette Jókai lelkét.”⁵⁰

⁴⁶ Jókai Mór: *A pruthi csata*, in *Pesti Napló* 1853. december 11–13., 1122–1129.

⁴⁷ Nem bizonyítható, viszont elképzelhető, hogy Petőfi nevének elhallgatásában az is közrejátszhatott, hogy Jókai a Bach-korszak első éveinek zavaros politikai viszonyai között – a nehezen felmérhető kockázatok tükrében – óvakodott nyilvánosan beszélni a forradalmárral való szoros kapcsolatáról.

⁴⁸ Jókai Mór: *Magyar költők sorsa*, in *Vasárnapi Ujság* 1854. március 26., 26–27.

⁴⁹ Jókai Mór: *Vörösmarty sírjánál*, in *Vasárnapi Ujság* 1855. november 25., 373. Kiemelés tőlem. – O. O.

⁵⁰ Ratzky Rita: „Te, lelkem megmaradt fele”: *Jókai emlékbeszédei Petőfiről*, in *Az irodalom ünnepei: Kultusz történeti tanulmányok*, szerk. Kalla Zsuzsa, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2000, 96.

A már említett *Tarka élet* című kötet 1855-ben megindította Jókai Petőfivel foglalkozó – különböző műfajú és minőségű – írásainak folyamát. A gyűjteményben található *Egy magyar költő sorsa* című elbeszélés szerint Jókai számos történetet hallott Petőfi haláláról, s mivel azok rendkívül ellentmondásosak voltak, egyik narratívát sem találta megnyugtatónak, tárgyilagos reflektáltsággal kezelte azokat.

„Hat év óta hat különböző esetét hallottam halálának. Mindegyik elbeszélő merőben ellenkezett a másikkal, s bizonyítja a magáét. Hat közül öt tehát nem mondott igazat, én még azt is merem állítani, hogy a hatodik sem mondott azt.”⁵¹

Irodalmi alkotásai eltérnek publicisztikai megszólalásaitól: 1856-ban „In^{1/2}X” (= Infélix) álnéven közölt egy Petőfi stílusában megírt, *Férges almák* című versciklust és egy sokáig szállóigeként terjedő, mára elfeledett *Minek jön az vissza, a kit eltemettek* című költeményt, melyek nemcsak megerősítették a bujdosó Petőfiről szóló legenda továbbélését, hanem a kor Szendrey Júlia-ellenes hangulatához is hozzájárultak.⁵² 1856-ban a Vasárnapi Ujságban újra nyilatkozott a költő sorsával kapcsolatban. Ekkor a bujkálás okafogyottságára hivatkozva ismét Petőfi halála mellett foglalt állást:

„Sokan kétségbe vonják halálát, én többé nem kételkedem rajta; ha élne, mi tartóztathatná őt vissza, hogy legalább megszólaljon? Azon versek, mik újabb időkben megjelentek tőle, mind régiek szerzeményei, mikhez a szerkesztők okkal móddal jutottak. Nem énekel ő többé élő hangokon.”⁵³

1857 elején, egy marosvásárhelyi „felbukkanás” után „Péntek” álnéven újra az előbbi meggyőződésének adott hangot a Magyar Sajtóban. Jókai alaposan utánajárt a Petőfi életben maradásáról szóló híreszteléseknek, és mindet megcáfолhatónak találta. (Ezek között nem volt ott a szibériai fogságról szóló elmélet.) Álláspontja nem változott: Petőfi halálát sem igazolni, sem cáfolni nem tudta, ugyanakkor újra és újra keserű belátásra készítette, hogy a költő a politikai légkör oldódása után sem jelentkezett.

„Neve soha sem állt a törvényesen keresetteké között, s ha állt volna is, a legújabb kegyelmi tény letörölt onnan minden aggodalom gerjesztő emléket. Azt, hogy Petőfi meghalt, be nem tudom bizonyítani, de azt hogy nem él, igen. A felőle keringő híreknek legtöbb eredetét megtaláltam.”⁵⁴

Az 1859-ben megjelent *Sylvester éjszakák (Emlék)* című elbeszélés zárata a – már nem előzmény nélküli⁵⁵ – síron túli költő képét idézte meg: „Oh mi háborult szellem vagy Sylvester!”⁵⁶

Jókai a Pákh Albert-féle Vasárnapi Ujságban zajló polémiát 1861-ben *A Petőfi-keresők* című versével kommentálta, mely inkább publicisztikai írásában kifejtett érvelését visszhangozta, s eltért a korábbi fantáziadús irodalmi ábrázolásoktól. Petőfi halála mellett tette le a voksát, megismételve azt az okfejtését, hogy ha a költő élne, már

⁵¹ Jókai Mór: *Tarka élet*, Munditner, Budapest, 2008, 36.

⁵² Kerényi Ferenc: i. m., 132–133.

⁵³ Jókai Mór: *Petőfi Sándor*, in *Vasárnapi Újság* 1856. március 2., 69–70.

⁵⁴ Jókai Mór: *Szerdai levelek*, in *Magyar Sajtó* 1857. július 1., 593.

⁵⁵ Előzménynek tekinthetők – Petőfi költeményei mellett – például Arany *A honvéd özvegye* és *Árva fiú*, valamint Zalár József *Feleségek felesége* című verse is, de példaként szolgálhatott akár E. T. A. Hoffman *Gluck lovagja* is.

⁵⁶ Jókai Mór: *Sylvester éjszakák (Emlék)*, in *Jókai Mór decameronja: Száz novella*, 7. kötet, Heckenast Gusztáv, Pest, 1859, 139.

minden bizonnyal jelet adott volna magáról.⁵⁷ Emellett a szintén 1861-ben megjelent, önéletrajzi jellegű *Életem legszomorúbb napjaiban* is említést tett Petőfi segesvári elestéről.⁵⁸ 1865-ben – tehát már a *Politikai divatok* megjelenése után – kiadott egy melankolikus hangvételű költeményt, *Óh Petőfi, ha most élnél* címmel, mely – némi öniróniával⁵⁹ – a költő által képviselt magasztos eszmék és a kortárs viszonyok közötti ellentétéről szól. Zárszava a „De jól jártál, hogy meghaltál!” felkiáltás volt.⁶⁰ 1873-ban ismételten lírai formában dolgozta fel egy Petőfi-szerű alak szellemként való visszatérésének (már jól ismert) toposzát a *Holt költő szerelme* című, Liszt Ferenc által megzenésített balladában. Érdekes adalék, hogy ekkor is felmerült – valószínűleg Gyulai Pál tollából⁶¹ – a kegyeletsértés vádja, s ekkor is felidéződött a két barát konfliktusa.⁶²

Az előbbieket nagyban árnyalja, s Jókai addigi véleményének bizonytalanságát és megingathatóságát jelzi, hogy 1867-ben, miután felmerült egy újabb elmélet Petőfi szibériai fogságáról, rögtön kétségbe vonta korábbi álláspontját barátja halálával kapcsolatban, és diplomáciai lépéseket sürgetve az orosz fogságba hurcoltatását feltételezte. (Ahogy erről lesz szó, az írást később más kiadásokba is beválogatta, ezzel ismételten kiváltva Gyulai rosszallását.)⁶³

„Hátha elhurczolták orosz fogságra, elvitték ezer meg ezer versztnyire távol Szibéria belsejébe? [...] hátha nehéz, lassan emésztő munkában görnyed az urali ólombányák áldozatai között.”⁶⁴

Petőfi fogságba kerülésének gondolata még az 1870-es években is foglalkoztatta Jókait, s sokféle véleményt fogalmazott meg Petőfi halálával kapcsolatban. 1873-ban Petőfi születésének ötvenedik évfordulóján ismét Petőfi haláláról írt.⁶⁵ Viszont Feszty Árpádné emlékei szerint otthoni környezetben nagy lelkesedéssel fogadta az eltűnt költő sorsáról szóló, derűlátó elméleteket. Például hitelt adott az 1877-es, Manasses Dániel-féle⁶⁶ híreszteléseknek is:

⁵⁷ Jókai Mór: *Válogatott versei*, elérhető: <https://mek.oszk.hu/05100/05177/html/> (utolsó letöltés: 2021. január 24.)

⁵⁸ „Valóban, honunk két első írója, Bajza és Vörösmarty ült a szekéren. (A harmadik, Petőfi már akkor a segesvári hantok alatt feküdt.)” Jókai Mór: *Életem legszomorúbb napjai (naplótörzsek)*, in *Jókai Mór összes művei: Cikkek és beszédek VI. kötet (1861. január 7. – 1865. június 24.)*, vál. és s. a. r. Láng József és Rigó László, a jegyzeteket írta Kerényi Ferenc, Akadémiai, Budapest, 1975, 21.

⁵⁹ Ratzky Rita: „Te, lelkem megmaradt fele”, i. m., 97–98.

⁶⁰ Jókai Mór: *Válogatott versei*, elérhető: <https://mek.oszk.hu/05100/05177/html/> (utolsó letöltés: 2021. január 24.)

⁶¹ A névtelen szerző azonosítását lásd például: Pintér Jenő: *A magyar irodalom története: tudományos rendszerezés. A magyar irodalom a XIX. század utolsó harmadában*, A Magyar Irodalomtörténeti Társaság Kiadása, Budapest, 1934, 352.

⁶² *A holt költő szerelme: Ballada Jókai Mórtól*, in *Budapesti Szemle* 5(1874), 222–224.

⁶³ Gyulai szerint Jókai csak botrányt, hírverést akart kelteni a felvetéssel: „Az egész csak sensation-cikk, holmi álpátoszban föleresztve.” Gyulai Pál: *Jókai legújabb művei*, in *Budapesti Szemle* 13 (1869): 498–499. Az írás további kiadásait lásd a 71. lábjegyzetben.

⁶⁴ Jókai Mór: *Petőfi*, in *Emlékeim*, Ráth Mór, Budapest, 1880, 113–117.

⁶⁵ Jókai Mór: *Petőfi: 1873. jan. 1.*, in *Emlékeim*, 109–112.

⁶⁶ 1877-ben egy magát Manasses Dánielnek valló – valójában Pap János nevű – csaló terjesztette, hogy Petőfi egy szibériai ólombányában raboskodik. Manasses a szibériai legenda

„nagyon érdekes hatást tettek papára azok az akkoriban majdnem naponta érkező hírek: itt vagy ott, ez vagy az látta Petőfit; él, haza fog jönni... [...] Hogy hitt nekik papa! [...] Mindkettőnk örömet Teleky Sándor szokta néha megrontani, [...] Kegyetlen, praktikus kereszt-kérdésekkel szakította meg ötpercenként papa szép meséit.”⁶⁷

E vágyakozás figyelhető meg a szerző 1877-ben megjelent, *Phantasmagória* című költeményében is, amely ismételtlen a szibériai bányarabság teóriájával játszott (?) el.⁶⁸ Sokatmondó, hogy míg a Petőfi-Társaság első ülésén (1877. január 1.) tartott beszédében „Petőfi felébreszthetlenségéről” értekezett, addig a második, szibériai botrányt követő ülésen (1878. január 6.) már tartózkodóbban nyilatkozott: „Nem látta őt senki meghalva, nem tanúskodik senki arról, hogy eltemették. Ezért fennmaradt a hit, hogy még élhet. Én sem osztani, sem elutasítani nem tudom e hitet.” Még 1879-ben is elmesélt egy legendát *Petőfi ellenségei* című írásában, amely szerint 1849 telén a külföldre készülő költő megjelent egykori kritikusanál, Hazucha Ferencnél. A történet hitelességét nem tudta megítélni: „Komoly dolog volt-e ez? Mi benne a való? Nem vagyok képes rá megfelelni”. Ám a történet – Katona Antal, köztisztviselőként álló vízmérnökötől származó – szóbeli forrásait megbízhatónak tartotta, s a közlés ténye már önmagában árukodó.⁶⁹ Fel-fellobbanó kételyei ellenére 1880-ban egy Petőfi szerzői jogai kapcsán kirottban perben hivatalos nyilatkozatot tett Petőfi segesvári haláláról,⁷⁰ azonban ugyanabban az évben még újraközölte az 1867-es, bányarabságról szóló írását az *Emlékeim* című gyűjteményes kiadásban.⁷¹

A vizsgálódást tovább is lehetne folytatni, ugyanakkor ennyiből is megállapítható, hogy Jókai Petőfi-diskurzusban való részvétele és ahhoz való viszonya rendkívül összetett és ellentmondásos volt. Megszólalásai számos kritikát kiváltottak – Petőfi ábrázolásának és eltűnésének a megítélése szempontjából egyaránt. Igyekezete ellenére ő sem tudta kivonni magát egy-egy felröppenő híresztelés hatása alól: szépirodalmi tevékenysége során gyakran játszott el barátja (akár halálból való) visszatérésének gondolatával. Jókai a különböző műfajok, beszédhelyzetek és történeti szituációk tükrében egészen változatos módon nyilvánult meg Petőfiről. A költőről szóló narratívák közötti tájékozódás és a tisztánlátás lehetetlensége azonban állandó és változatlan tapasztalata maradt. „[S] mi ismét ott vagyunk a Petőfi-végzettel a fekete éjszakában, amelyből csak nevének csillaga világít elő”⁷² – összegezte a Petőfi-diskurzus „ered-

egyik legnagyobb hatású terjesztője volt, habár rövid úton kiderült, hogy valójában sohasem járt Szibériában, s nem látta Petőfit.

⁶⁷ Feszty Árpádné: i. m., 44–45.

⁶⁸ Jókai Mór: *Phantasmagoria*, in *A Hon* 1877. május 20.

⁶⁹ Jókai Mór: *Elnöki nyitóbeszéd a Petőfi-Társaság első közgyűlésén; Petőfi ellenségei*, in Uő: *Írói arcképek*, elérhető: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Jokai-jokai-mor-osszesmuvei-1/iroi-arckeppek-10FD7/petofi-11308/> (utolsó letöltés: 2021. 03. 23.)

⁷⁰ Jókai hivatalos tanúvallomása persze nem tükrözi belső meggyőződését. A per részleteiről, jogi, anyagi, irodalmi tétjeiről bővebben: Császtvay Tünde: *A Petőfi-pör: Meg az évszázad üzlete*, in *Irodalomtörténeti Közlemények* 2020/1, 81–102.

⁷¹ Jókai ezt az írást korábban felvette az 1868-as *Virradóra* című gyűjteményébe is. Kiss József: *A szibériai legenda mint a naiv népi Petőfi-kultusz terméke*, in *Irodalomtörténeti Közlemények* 1990/3, 334.

⁷² Jókai Mór: *Petőfi ellenségei...*, i. m.

ményeit” 1879-ben. Könnyen belátható, hogy Jókai bizonytalansága nem volt egyedülálló a korszakban: személyes tapasztalatai nagy mértékben egyeztek a szélesebb társadalom kollektív reményeivel, kételyeivel.

Az azonosíthatóságot megerősítő (és kimozdító) regényelemek kompozíciója

Visszatérve a regény kettős koncepciójához, a továbbiakban azt kívánom megvizsgálni, hogy melyek azok az utalások, amelyek Pusztafi és Zeleji karakterét a Petőfivel való azonosíthatóság irányába mozdítják el.⁷³ A *Politikai divatok* elbeszélésének időbeli aspektusait vizsgálva az allúziók két csoportra oszthatók. A határvonalat – cím szerint is – *A végzet kezdete s a kezdetnek a vége* című fejezet jelenti, mely a segesvári csatajelenetet beszéli el. Az első csoportba tartoznak azok az elemek, melyek a költő eltűnése előtti időket idézik fel, azaz a megtörtént múltat rendezik valamilyen narratívába: ilyenek a költő külső megjelenésére, jellemrajzára, kalandos tetteire és forradalmi tevékenységére emlékeztető utalások. A másik csoportba tartozó textusok pedig a kvázi-jelenről szólnak: a költő lehetséges sorsait elevenítik meg, illetőleg eszünkbe juttathatják Szendrey Júlia második házasságát és az arról kialakult diskurzust.

Az allúziókat emellett a mediatizáltságuk szempontjából is csoportosítani lehet. Például bizonyos szövegrészek a nyilvánosságban nemigen tárgyalt (gyakran általánosan elterjedt vagy szélesebb körben kevésbé ismert) információkra utalnak, míg mások kifejezetten a Petőfi-diskurzusból építkeznek, azaz megtalálhatjuk az eredetüket a sajtóban vagy levelezésekben.

Reflexív utalások életrajzi narratívákra

A keresztnév nélkül megjelenő,⁷⁴ Petőfi népköltő oldalát kiemelő Pusztafi név nemcsak alaki hasonlóságokat mutat. Pusztafitól megtudjuk, hogy a neve – Petőfiéhez hasonlóan – nem azonos eredeti családnevével. A változtatás okát – újabb életrajzi párhuzamként – azzal magyarázza, hogy édesapja nem fogadta el választott foglalkozását. „Apám megtiltotta viselni, mert korhely életre adtam magamat, poétává lettem.” (30)

Pusztafi öltözete is egyértelműen a költőre emlékeztet; magyaros viselet, Petőfigallér,⁷⁵ melyek – az elbeszélő szerint – mind a költő zsenialitását, korát meghaladó ízlését igazolják: „tizennégy évvel megelőzte a divatot.” (29–30) 1860 februárjában a *Nővilág* is hasonló írást közölt a költő öltözködéséről, szintén a prófétai előrelátását emelve ki. Megjegyzendő, hogy Jókai az írás közlésének időszakában a *Nővilág* munkatársaként dolgozott, tehát akár ő is írhatta a cikket.⁷⁶ Pusztafi arcának leírása is Petőfire üt, feltűnő azonban, hogy a testalkata már nem emlékeztet a gyenge és alacsony

⁷³ A Petőfivel való azonosíthatóságot nyilvánvalóan erősítő, a kritikai kiadás által alaposan feltárt és Szilágyi Márton által is elemzett Petőfi-idézetekkel pusztán érintőlegesen, az érvelésem szempontjából lényeges esetekben kívánok csak foglalkozni.

⁷⁴ Petőfi sajátos írói névhasználatáról: Margócsy István: *Petőfi Sándor: Kísérlet*, Korona, Budapest, 1999, 48–74.

⁷⁵ Vö. Ratzky Rita: *Petőfi öltözködéséről*, in *Tények és legendák, tárgyak és ereklyék*, szerk. Kalla Zsuzsa, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1994, 91–104.

⁷⁶ *Petőfi, a divatalkotó*, in *Nővilág* 1862. február 5., 93.

termetű költőre: „A költő magas, izmos alak, barna szabadon zilált fürtökkel, kicsiny bajusszal s nálunk szokatlan spanyol kecskeszakállal.” (29) Egy robosztus, heroikus megjelenésű férfit látunk – Petőfi öltözékében. Egyetérthetünk Hermann Zoltánnal, aki szerint Pusztafi megjelenése inkább a költő „szobrát”, kultikus imaginációját mintázza.⁷⁷ Mintha reflektálna a korban elterjedt irracionális, mitizáló Petőfi-ábrázolásokra, melyeket korábban Gyulai Pál többször is ledorongolt.⁷⁸ Zeleji Róbert későbbi felesége, Szerafin észrevétele szerint megszólalásig hasonlít Pusztafira – e hasonlóság ágyaz meg a későbbi „karakterkettőzésnek”: „Ha az elébbinek le volna borotválva bajusza, szakálla, vagy ha egyszer mind a kettő körszakállt növelne, össze lehetne őket téveszteni.” (30)

Pusztafi jellemvonásai is Petőfire emlékeztetnek. Indulatos véleményt olvasunk a regényhősről, már mielőtt megjelenne a színen, vagy bármilyen tényszerű információt megtudnánk róla. Kolbay őrnagy érzelmes kifakadásban hangoztatja a bordalokból elterjedt, Csokonai mintájára elképzelt költő-sztereotípiát:⁷⁹ „Ah! Hát versíró? Mint ízé volt: az a Csokonai. Ismertem, az is nagy korhely volt; az is járt itt, mert itt szeretik a poétákat, a poéták meg a jó bort” (17). Kolbay esetlen fogalmazása arra enged következtetni, hogy a regény mintha ironikusan mutatná meg a költő bohémságával kapcsolatos sztereotípiákat, melyeket a regény keletkezése idején többen – elsősébként Gyulai Pál s később maga Jókai – is igyekeztek eloszlatni.⁸⁰ A regény keletkezésekor kevésbé ismert irodalomtörténeti tények tükrében valóban félrevezetőnek hat, hogy Pusztafi éppen egy Jókaira emlékeztető szereplőnek segít házasodni. Azonban a recepció által bírált leányszöktetés is fontos eleme a Pusztafi–Petőfi-megfeleltethetőségnek. Egyrészt eszünkbe juttatja a költő Szendrey Júliáért folytatott „szelmi szabadságharcát”, másrészt csakugyan ismerünk egy „leányrablási kísérletről” szóló históriát: *A tengerszemű hölgy* emlékezik meg a Jókai és Petőfi között sokat emlegetett esetről.⁸¹ Mindemellett a költő forradalmi nézeteit tükrözi a leányszöktetés ügyében írt levél is. „Én, ki mindennemű zsarnokságnak esküdt ellensége vagyok, a szülői önkényt sem veszem ki a többiek sorából [...]” (35). Pusztafi szenvedélyes republikánus, s később vezéralakja a március 15-i eseményeknek. Az elbeszélő ironikusan teret enged a forradalmár bírálatának is. Az elvhű, konzervatív Kolbay indulatos véleménye jelzi, hogy a költő radikalizmusával korántsem értett mindenki egyet: „Micshoda? – kiálta fel a hadastyán magas pátosszal. – Repliblikhánush! S szabadon jár az ilyen dühös állath?” (18) Pusztafi – ahogy Petőfi is 1874-ig – számos kiadatlan

⁷⁷ Hermann Zoltán: i. m., 88–89.

⁷⁸ Vö. Gyulai Pál: *Petőfi életéből, Regényes rajzok*. Irtta Szokoly Viktor, in *Szépirodalmi Figyelő* 2(1862), 165–167.

⁷⁹ Mikszáth Kálmán szerint Jókai édesanyja egyszer csakugyan Petőfi ágya mellé készített éjszakára több üveg bort, feltételezve, hogy „aki azokat a bordalokat írja, az ugyan szeretheti a bort”. Mikszáth Kálmán: i. m., 75.

⁸⁰ Gyulai Pál: *Petőfi Sándor és...*, i. m., 10.

⁸¹ Jókai Mór: *A tengerszemű hölgy*, s. a. r. Szekeres László, Akadémiai, Budapest, 1972, 39. A „leányrablásról” bővebben: Pifkó Péter: *Petőfi és Jókai Várady Antal esküvőjén*, in *Honismeret* 1998/2., 71–74.

politikai témájú költemény szerzője,⁸² valamint a regényhős alkotói szokásai, színész-életéről vallott nézete és munkaetikája is Petőfire emlékeztet, melyekről (ugyancsak Gyulai Pál részvételével)⁸³ vita folyt a korszakban.

Azt láthatjuk tehát, hogy a Pusztafi–Petőfi-megfeleltethetőségre okot adó karakterjegyek jelentős része a korabeli sajtóban megjelent Petőfi-jellemrajzokban is megtalálható volt. Így a regényalak akár a Petőfi-diskurzuson belül is értelmezhető. A narrátor a saját Petőfi-képének megalkotásakor – Gyulai tudományos igényű törekvéseivel harmóniában⁸⁴ – olykor ironikusan reflektál a kollektív emlékezet túlzásaira, az elterjedt tévhitekre s a véleményével nem egyező állításokra.

Metadiszkurzív utalások eltűnésteóriákra

Két sorstörténet, két személyiség

Az életrajzság/felismerhetőség a segesvári csatateret ábrázoló *A végzet kezdete s a kezdetnek a vége* című fejezetben ér a tetőpontjára, és indul el egy erősebb absztrakció felé. Pusztafi Petőfivel való azonosíthatósága e ponton teljesebb ki, s kezdődik meg fokozatos lebomlása is. Első lépésben a Petőfivel azonosítható karakterek száma kettőzódik meg, mely értelmezhető a költő kétféleképpen elképzelhető sorsának egy-egy poétikai megtestesüléseként. Zeleji és Pusztafi együtt próbál menekülni a segesvári csatából: Pusztafi hősiesség körülmények között túléli a csatát, míg Zeleji meghal. Társa elégeti a holttestét, így hamvai az égbe szállnak: ez egyszerre ad magyarázatot Petőfi holttestének és sírhelyének a hiányára,⁸⁵ valamint parafrázeálja a Petőfi égbe emelkedéséről szóló korabeli patetikus toposzokat, melyeket korábban Jókai is használt.⁸⁶ A katona a halála előtt a költőt bizza meg, hogy egy gyűri átadásával tájékoztassa sorsáról az özvegyet. Az elbeszélő azonban azt a (hamis) látszatot kelti, hogy a csatát túlélő költő Zelejihez hasonlóan eltűnik, s nem kerül elő többet: „Pusztafi pedig nem jutott el Szerafinhez. Eltűnt, elveszett, elhallgatott róla a hír; azt sem lehet tudni, mely föld nyelte el és mikor.” (171) A fejezet azon a – vélhetően Jókai által is ismert – sajtóban is közölt szóbeszédre alapul, mely szerint Petőfi egy környékbeli mocsárban tűnt el. A Vasárnapi Ujság 1862-ben ismertette a pletykát:

„[...] egy osztrák hadastyántól egy munka jelent meg, mely szerint 1849. jul. 31-én Bem, a kozákoktól üldözötve, kocsijáról, melyben Petőfivel együtt ült, leugrott, s a Sztás-Kereszturra vivő országút melletti mocsárba rejtőzködött. Nemsokára besötétedett. Petőfi, ki Bem példáját követte, belebb hatolt a posványba, s nem is jött többé elő, míg Bem, egyedül, a

⁸² Petőfi politikai lírájának korabeli megítéléséről: Salamon Ferenc: *Petőfi Sándor újabb költeményei*, in *Uó: Irodalmi írásai II.*, szerk. Zabán Márta, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár, 2018, 108.

⁸³ Vö. Gyulai Pál: *Petőfi életéből...*, i. m., 166; Uó, *Petőfi Sándor és lyrai...*, i. m., 15.

⁸⁴ Gyulai és Jókai Petőfi-diskurzusban betöltött eltérő pozíciójáról a hivatkozott megjelenés előtt álló dolgozatomban írtam. Owaimer Oliver: *Két Petőfi: A Petőfi-diskurzus...*, i. m.

⁸⁵ Szilágyi Márton és Fülöp Dorottya a jelenetet Petőfi *Tűz* című versének reminiscenciájaként értelmezi. Szilágyi Márton: *Jelmezek és jellemek...*, i. m., 127–128.; Fülöp Dorottya: i. m., 117–118.

⁸⁶ Például: „A lángelkű költő korán elhalt. Senki sem tudja, hol és mikor. Elveszett; – mint Romulusról mondák, elragadták őt az égbe.” Jókai Mór: *Petőfi Sándor*, in *Vasárnapi Újság* 1856. március 2., 69.

keresztúri utra jutott, hol huszáraival találkozott stb. E szerint tehát Petőfi a pocsolóiban veszett volna el (?).⁸⁷

E történet lehetőséget kínál a költő sorsának kétféle elgondolására: felveti a költő halálát és a kalandos körülmények közötti túlélés eshetőségét is.

Zelevi Róbert korábban – a Pusztafival való külső hasonlóságot leszámítva – nemigen emlékeztetett a költőre, azonban hősi halála visszamenőlegesen is átalakítja a róla kialakult képet, s a könnyű erkölcsű, „hűtlen” felesége mellett Petőfi (többnyire bulvár hangvétellel megjelenített) magánéleti, családcentrikus oldalát idézi.⁸⁸ Szerafin második házasságának körülményei számos ponton egyeznek Szendrey Júlia Horvát Árpáddal kötött frigyével. Mindkét nő kitartóan kereste és várta haza a férjét, és egyik sem tartotta meg a gyászévet. Mindkettőjüket öngyilkossági gondolatok gyötörték, s mindkettőjükhöz kötődik egy-egy hamis vallomásokon alapuló nyilatkozat a férj haláláról.⁸⁹ Közös motívumok a kicsapongó életvitelről terjedő pletykák is, s hogy egyikük sem volt biztos az eltűnt férj halálában a második házasságkötés után sem.⁹⁰ Továbbá Szerafin Volozovval, a magas rangú, frissen kitüntetett orosz tiszttel való kapcsolata is lehet Szendrey Júlia-reminiszcencia a regényben.⁹¹ A korabeli pletykák szerint Szendrey Júliának az osztrák Franz von Liechtensteinnel volt intim viszonya,⁹² melyeket Gyulai Pál is terjesztett a nő újjaházasodása után.

Mivel a csatát túlélő Pusztafihoz nem kapcsolódhat a hitszegő özvegy története, ő a koszorús költő és forradalmár alakjára emlékeztet. Az egzaltált Pusztafi a forradalom előtt nem is találja aktuálisnak a családalapítást, mint mondja: „nem szerelmes embereknek való időket látok” (31). (Később mégis segít Lávaynak a házasságban.) A Pusztafi–Zelevi-féle kettősséget tematizálja az *Aki nem megy, de menettetik*⁹³ című fejezetet záró, színpadias csattanó, melyben Pusztafi a szerelemről vallott nézeteit fejti ki keserű sóhajtással: „irigylésre méltó ember [...] ki még istenében s kedvesében bíz” (47). E mondat a későbbiek tükrében egyrészt jóslatértékű előreutalásként, másrészt – átvitt értelemben – Petőfire és Júliára érthető anakronisztikus reflexióként, metaleptikus kiszólásként is értelmezhető. Ahogy arra Ratzky Rita is utalt, a két alak –

⁸⁷ Minderről korábban – Hermann Róbert és Mezősi Károly kutatásai nyomán – részletesebben is írtam. *Ismét egy adat Petőfi halálához*, In Vasárnapi Ujság, 1862. szeptember 28., 467; Owaimer Oliver: „...S nem akad ember”..., i. m., 172–174.

⁸⁸ Vö. Gyimesi Emese: „Iparlovagok” Szendrey Júlia életműve körül (Szendrey Júlia 1847-es napló-publikációinak kontextusai), in „Ki vagyok én? Nem mondom meg...”: Tanulmányok Petőfi Sándorról, szerk. Szilágyi Márton, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2014, 103–121; Owaimer Oliver: „...S nem akad ember”..., i. m., 194.

⁸⁹ A Szendrey Júlia második házasságkötéséhez szükséges tanúvallomások közül kettő hamisnak bizonyult, kettő pedig csak hallomáson alapult. Hulesch Ernő: *Sándor, te vagy?*, Gordiusz, Győr, 1990, 52–57.

⁹⁰ Dienes András: *Perújítás Szendrey Júlia ügyében (Az 1849/50-es évek adalékainak revíziója)*, in *Irodalomtörténeti Közlemények* 1962/3, 307–324.

⁹¹ Erre már Nagy Miklós is felhívta: Nagy Miklós: i. m., 237–238.

⁹² A Szendrey Júliát megkönyező herceg alakja a XX. századra is áthagyományozódott, ezt vette át például Herczeg Ferenc is az özvegyről szóló drámájában. Herczeg Ferenc: *Szendrey Júlia*, Singer és Wolfner, Budapest, 1933.

⁹³ A Kazinczy Ferenc *Fogságom naplójából* származó (és Kossuth Lajos *Adózzunk* című vezércikkét is megidéző) fejezetcím intertextuális határfunkciójáról: Szilágyi Márton: *Jelmezek és jellemek...*, i. m., 128–131.

az *Előszóban* tematizált magánélet–politika kettőségek megfelelően! – megosztva, komplementáris viszonyban emlékeztet Petőfi nyilvános és privát oldalára.⁹⁴

Egyéb sorstörténetek össze- és szétírása

Mint említettem, Pusztafi alakja fordulatként kerül vissza a történetbe. Az elbeszélő csak találgat Pusztafi sorsával kapcsolatban, s azt sugallja, hogy a szereplő a regény végéig nem fog megjelenni. (Ezzel szemben már a fejezet végén feltűnik az alakja, pontosabban a komáromi várbörtönből kilógó kézfeje.)

„Hová lett? Őt is elsöpörte-e a harci vihar? Valahol megölték tán az erdőben bujdokoltában. Talán azon sírok egyikébe hányták, amiknek lakói nincsenek megnevezve. Talán elfogták a muszkák, s magukkal vitték, ki tudja hová? Vagy talán legrövidebb úton börtönbe jutott? Kinek lett volna rá gondja? Egyszóval eltűnt, elenyészett; nem is fogunk tán róla hallani hamarább, mint mikor itt lesz az idő jó éjt kívánni, s bezárni az egész hihetetlen történetet.”
(242)

A találgatás során az elbeszélő felelevenít néhány Petőfiről terjedő teóriát. A „Valahol tán megölték az erdőben bujdokoltában” felvetés egy a Vasárnapi Ujságban komolyabb polémiát kiváltó teóriára emlékeztet.⁹⁵ A csatatér melletti megnevezetlen sírok – melyekre az elbeszélő minden előzmény nélkül, evidens ismeretként hivatkozik – szintén kötődnek a Petőfi-diskurzushoz: mivel sokan úgy vélték, hogy a költő a jeletlen kopjafák valamelyike alatt van eltemetve, a terület egyfajta spontán kegyeleti helyé alakult át.⁹⁶ Emellett az orosz fogságról szóló teóriák is ismertek voltak a korban,⁹⁷ illetőleg a „Kinek lett volna rá gondja?” kérdés mintha Arany János *Emléklapra* (1850) című versének bizonyos sorait⁹⁸ visszhangozná, melyeket a költő Júliának írt annak második házassága előtt.

Szerafin belebetegszik az újraraházasodás miatti büntudatba a fogvatartott Pusztafi kezén található gyűrű megpillantása után. Belső küzdelmeit, rémálmait egy kapcsos naplóban rögzíti.⁹⁹ A rémálmok, látomások szintén Petőfi-allúziókat tartalmaznak, sőt már a naplómotívum is utalás.¹⁰⁰ E horrorisztikus leírások a regény társadalomtörténeti, társadalomlélektani aspektusait erősítik: a szabadságharc utáni mentális traumák tüneteiként, a véres honvédő csaták tapasztalatainak szürreális feldolgozásoként is értelmezhetők. Emellett az álmokban megjelenő Petőfi-képek reflektálnak az 1850-es évekbeli Petőfi-diskurzus bizonytalanságaira. Különösen, hogy (rém)álom és valóság nem csak Szerafin elméjében mosódik össze, a felesége naplójába beleolvasó

⁹⁴ Ratzky Rita: „Te, lelkem megmaradt fele”, i. m., 97–98.

⁹⁵ 1860-ban Thaly Kálmán Haller Ferencre hivatkozva feltételezte, hogy Petőfit valahol a Fehéregyháza melletti erdő szélén gyilkolhatták meg. XI. *Thaly Kálmán levele*, in *Vasárnapi Ujság* 1860. december 2., 599.

⁹⁶ Owaimer Oliver: „...S nem akad ember”..., i. m., 175.

⁹⁷ Uo., 177.

⁹⁸ „Vagy tán, zarándok-úton, enyedül / Bolyong, mikép az üldött bérci vad; / Ki mer hajlékot nyitni enyheül? / A csüggedtnek ápolást ki ad?”

⁹⁹ Szerafin és Szendrey Júlia szabadságharc utáni, társasági örömeibe menekülő magatartása is hasonlóságokat mutat. Vö. Szendrey Júlia: *Elragadtatom ez őrvjögő, bachanalís origa által: Az „ismeretlen” naplóból*, in *Petőfi koszorú: Versek, vélekedések, vallomások Petőfiről*, vál. Csanádi Imre, Magvető, Budapest, 1973, 177–178.

¹⁰⁰ Jókainak tudomása volt Petőfi feleségének naplójáról. Fried István: *Jókairól – Egy kicsit másképpen*, in *Alföld* 2008/5, 62–65; Gyimesi Emese: „Iparlovagok” Szendrey Júlia..., i. m.

Fertőy is bevonódik a képzelgésbe: „Félve közelített nejéhez. Ha lett volna valaki, aki hallja, kacagott volna ezen a gondolon, így pedig hideg borzadály járta át tőle [...]” (312). A kritikai kiadás figyelmeztet, hogy Szerafin első álma Petőfi *Fekete kenyér* című költeményének élethelyzetét idézi meg. Az álom egy korai – Vachott Sándor által ismert¹⁰¹ – Petőfi-legendát is felelevenít, mely szerint a költő parasztnak állva rejtőzködött a hatóságok elől. „Ma Róberttel a mezőn jártam, paraszt földművesek voltunk. [...] Nem volt mit ennünk, csak fekete kenyér. Jólesett.” (305) Egy másik álom már magát az eltűnést problematizálja, újra felvetve a szibériai fogság eshetőségét is: „Mintha a cári palotában lettünk volna Moszkvában. Róbertet elhurcolták Szibériába. Egy szökevény, ki onnan visszatért, hozta hírért, hogy Róbert él, és ott dolgozik az urallhegyi ólombányákban.” (308) Másutt Petőfi hadszíntéren viselt ruházata jelenik meg, melyben egyúttal a nyakravaló-ügy¹⁰² groteszk kifordítását figyelhetjük meg:

„Fehér zubbony volt rajta és a nyakán piros nyakravaló. Én azt kérdeztem tőle: »Ha alunni akarsz, miért nem veted le nyakkendődet?« Erre ő mosolyogva azt mondá: »Nem lehet, mert ez tartja a fejemet a nyakammal össze, ha leoldanám, leesnék.«” (311)

A kritikai kiadás jegyzetei szerint párhuzamot jelenthet Szerafin és Lávay be nem teljesülő viszonya is. A szerző nevelt lánya, Feszty Árpádné *A tegnap* című memoárja szerint Júlia egyszer Jókait is meg akarta hódítani. Az állítólag hosszas töprengés után kiadott visszaemlékezés hitelessége meglehetősen vitatható, mindenesetre érdemes feljegyezni a „teljesség” kedvéért.¹⁰³

Szerafin mentális állapota tovább súlyosbodik Pusztafi „Kísértet” álnéven kiadott műveit olvasva. A versek egy része – apró eltérésekkel – egyezik a már említett „In $\frac{1}{2}$ X” álnéven publikált Jókai-versekkel, melyeknek a formai eszköztára, modora, lírai beszélője olyannyira hasonlított a szerelme hűtlensége miatt bujdosó Petőfire, hogy volt, aki ténylegesen az eltűnt költőnek tulajdonította azokat.¹⁰⁴ E költemények így már nemcsak az eltűnt költőt idézik meg, hanem magukban hordozzák a tévesen Petőfinek tulajdonított művek történetét is, melyek igen gyakoriak voltak a korszakban.

Hasonló irodalmi eljárás mutatkozik meg a legtöbb negatív kritikai visszhangot kiváltó, elzüllött Pusztafi alakja kapcsán is. Már Beöthy Zsolt is arra figyelmeztetett,¹⁰⁵ hogy a regényvégi karakter a kezdetben Petőfivel rossz kapcsolatot ápoló, majd őt követő Sárosi Gyulára emlékeztet. Sárosit 1852-ben életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, 1855-ben királyi kegyelmet kapott, ám 1860-ban egy verse miatt újra fogságba került, ahonnan megtörtén, alkoholbetegesen szabadult. Végül 1861-ben hunyt el szociális elszigeteltségben. A megtört Pusztafi alakja részben a Petőfit visszaváróknak

¹⁰¹ „P. S. ról azt hallottam, hogy szánt-vet, gubában és széles kalapban.” Vachott Sándor levele Erdélyi Jánoshoz, Pomáz, 1850. március 28., in Erdélyi János *Levelezése II.*, szerk. T. Erdélyi Ilona, Akadémiai, Budapest, 1962, 17.

¹⁰² A nyakravaló-ügyről részletesen: Hermann Róbert: „A nyakravaló-ügy” – Új értelmezési keretben, in *Hadtörténelmi Közlemények* 2016/3, 643–669, 643–646.

¹⁰³ Bővebben: Feszty Árpádné: i. m., 53; Dienes András: *Perújítás Szendrey Júlia ügyében...*, i. m., 307–324; Nagy Miklós: i. m., 225–246.

¹⁰⁴ Vö. Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1857. február 7., in Arany János *összes művei XVII. Levelezés III. (1857–1861)*, s. a. r. Korompay H. János, Bódyné Márkus Rozália, Jankovits László, Akadémiai, Budapest, 2004, 15; Kerényi Ferenc: i. m., 131–132.

¹⁰⁵ Beöthy Zsolt: i. m., 208–209.

szóló tragikus, alternatív életrajz. Fontos adalék, hogy Sárosi 1850-es *Farsangi dal* című versét szintén Petőfinek tulajdonították, egy 1851-es lipcsei versgyűjteményben nyomtatásban is megjelent téves szerzőnév alatt.¹⁰⁶ Ide kapcsolható Sárosi Gyula 1858-as, Szendrey Júliának dedikált, az eltűnt költőt idéző *A „csárda romján”* című költeménye, melynek a helyszínét egy nemzeti allegóriává emelt csárda adja, ahol az önmagát Petőfi örökösének beállító lírai én a költő hatását és eszmeiségének továbbélését a dacos részegség metaforájában ragadja meg.¹⁰⁷ Sárosi révén tehát az ún. Petőfi-epigonok¹⁰⁸ is az utalásrendszer részévé válnak.

Az utolsó fejezetben tetőpontjára érő gyűrűmotívum és a Szerafint meglátogató katonatárs históriája sem biztos, hogy teljes mértékben a szerző fantáziájának gyümölcse. A századforduló körül terjedtek olyan vélekedések, hogy Petőfi csakugyan viselt egy opálgyűrűt, mellyel kapcsolatban egy alkalommal azt kérte Bem Józseftől, hogy halála esetén valaki juttassa el a feleségének. Továbbá, hogy a szabadságharc után egy rokkant katona (az opálgyűrű nélkül) csakugyan beállított Szendrey Júliához, és az eltűnt férje üdvözlését tolmácsolta.¹⁰⁹

Pusztafi kísértetfiguraként, „*delejes iszonyatként*” (469) jelenik meg Szerafin szemei előtt. Erre a kísérteties hatásra erősíti rá a költő álneve is. Azonban *A kísértet* című fejezetben a rég nem látott barát Lávay előtt demisztifikálódik, s inkább az elhanyagolt-sága válik feltűnővé. Az ezoterikus képzettársításokat maga a költő oszlatja el: „ne gondold, hogy spiritusokkal társalkodom” (455). A személy-összeolvadás tehát szétoszálható: amíg a Lávayval való találkozás során Petőfi szabadságharc utáni követői, addig a Szerafinnál tett látogatás alatt a csatát túlélő vagy a halálból visszatérő, hűtlen özvegyét kísértő Petőfi (művészileg gyakran ábrázolt)¹¹⁰ képe idéződik meg. Megemlítendő, hogy az 1850-es években Egressy Gábor hatására Petőfi egykori barátai között divatjelenséggé terjedt az asztaltáncoltatás, s többször „megidézték” Petőfi szellemét.¹¹¹

Nagy Miklós szerint Hargitay Judit alakjában nemcsak az állítólag dicsőíteni kívánt Laborfalvi Róza, hanem Tánacsics Mihályné is felfedezhető.¹¹² A nő nemcsak halált megvető bátorsággal, többször az életét kockáztatva menekíti meg Lávayt, hanem

¹⁰⁶ *Hangok a' multból, A' magyar nemzet' nagy napjainak emlékeül*, Összeszedte és kiadta Két magyar honfi, Keil Ernő és Társa, Lipcse, 1851, 341.

¹⁰⁷ Sárosi Gyula: *A „csárda romján”*, in *Hölgyfutár* 1858. május 8., 105.

¹⁰⁸ Az epigonsággal vádolt szerzők „reflektív irodalmiságáról”: Tarjányi Eszter: *Irodalmi viaskodások – Arany János és az 1850-es évek költői csoportosulásai*, in *Irodalomtörténeti Közlemények* 2004/3, 292–333; Szilágyi Márton: *Lisznyai Kálmán: Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*, Argumentum, Budapest, 2001, 84.

¹⁰⁹ Halász Margit: i. m., 2.

¹¹⁰ Petőfinél többször is megjelenik a szellemként való visszatérés gondolata, leghíresebb példája a *Szeptember végén*. Emellett a jelenet megidézi Arany János *A honvéd özvegye és Árvai fiú* című alkotását is. Margócsy István: *Petőfi mint hazajáró lélek: A Szeptember végén százhatvanadik születésnapjára – II. rész*, in *Beszélő* 2007/12, 110–116; Szilágyi Márton: *Jelmezek és jellemek...*, i. m., 136–137.

¹¹¹ Petőfi szellemként való „megjelenéseiről” bővebben: Tarjányi Eszter: *A szellem örvényében. A magyarországi mesmerizmus, szellem-idézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai*, Universitas, Budapest, 2002, 44–55. és 72–79; Voigt Vilmos: *Hitt-e Arany János az asztaltáncoltatásban?*, in *Honismeret* 2017/2, 60.

¹¹² Nagy Miklós: i. m., 225–246.

később a különböző rosszindulatú pletykákat is túri férje bújtatása érdekében. Érdekes, hogy Szendrey Júliáról is azt feltételezték, hogy a Horvát Árpáddal kötött házassága csupán figyelemelterelés a bújtatott férje elrejtése érdekében, melynek következtében nemcsak a sajtó, de a rendőrség is háborgatta.¹¹³ A Judit–Júlia párhuzamot erősíti Judit csecsemője, aki Szendrey Júlia és Horvát Árpád első közös gyermekét, a 1851. szeptember 6-án megszületett Horvát Attilát juttathatja eszünkbe. Ugyanígy a fia bújtatásáról nem tudó édesanya – menyee gyanított szeretőjét firtató – találgatása is Petőfi Sándort idézheti: „ha csak egy vándorkomédiás is, vagy valami versíró poeta; én azt önnek szemére nem vetem” (341). Emellett Júliára utalhat az az apró mozzanat is, amikor az édesanya arra kötelezi a fiát rejtegető színésznőt, hogy az ne hordja tovább a halottnak hitt férfi vezetéknevét. A közvélemény – például Tompa Mihály, illetve a Hölgyfutár szerkesztője – szintén kifogásolta, hogy Szendrey Júlia a szabadságharc után Petőfi Julia néven publikált.

Összefoglalva elmondható, hogy nemcsak Pusztafi karakterében, hanem például Hargitay Juditéban is több 1840–50-es évekbeli emblemikus sorstörténet található. A „megfeleltethetőségen” alapuló regénykoncepció nem a szerzői „fantázia”, hanem ezen „sorskeveredések” által képes elmozdulni egy magasabb absztrakció irányába. Az egymással kibékíthetetlen narratívák összejátszása, együttes láttatása által a regény Petőfi-párbeszédhez való reflexív kapcsolódása metadiszkurzív válik a segevári csatajelenet után. Amennyiben lemondunk a biografikus „valóságreferenciák” közötti kizárólagos választásról, egy komplex utalásrendszer bontakozik ki előttünk, amely nem referenciális karakter-megfeleltetéseken érdekel, hanem a szabadságharc és a Bach-korszak valós történeteinek és legendáinak kollázsszerű karakterépítésein keresztül megvalósuló, archetípusokat alkotó irodalmi feldolgozásában.

A Petőfi-mozaikok társadalomábrázoló funkciója

A Petőfi-titok mint korfestés

A *Politikai divatok* végeredményben nem a költőről szóló párhuzamos teóriák közötti igazságtétel, s az eltűnt barát hiteles ábrázolása, hanem a Petőfi-diskurzus heterogenitásából eredő művészi lehetőségek foglalkoztatják. A költő szabadságharc utáni sorsa helyett a hozzá kötődő legendákat (és azok társadalomlélektani összefüggéseit) örökíti meg korszakábrázoló célzattal. Így dokumentálódik az a bizonytalanságérzet a költő sorsával kapcsolatban, amelyet – mint láttuk – a Petőfi-diskurzus aktív résztvevőjeként maga Jókai is megtapasztalt. Ebből a szempontból a regény tekinthető a szerző Petőfi-diskurzushoz fűződő viszonya (ön)ironikus summázatának is. Ezáltal (is) tükröződik a regényben ábrázolt korszak zilált, kaotikus és traumatikus légköre, a nyilvánosság beszűkülése, a történelem szubverzív sodrásának hétköznapi szintű

¹¹³ Mikes Lajos és Dernői-Kocsis László életrajzi dokumentumregénye gyakran fikcióval színezi Szendrey Júlia életrajzát, azonban a részletesen ismertett rendőri eljárás hitelességében nincs okunk kételkedni. Mikes Lajos és Dernői-Kocsis László: *Szendrey Júlia ismeretlen naplója, levelei és halálos ágyán tett vallomása*, Genius Kiadás, Budapest, 1930, elérhető: <http://mek-oszk.uz.ua/07000/07091/html/> (utolsó letöltés: 2021. január 24.)

érzékelése, amelyre már Hansági Ágnes is felfigyelt a szerző március 15. témájú írásait vizsgálva.¹¹⁴

A regény társadalomlélektani rétegeire világít rá a *Kié volt hát az a gyűrű* című fejezet is, melyben az aradi vár felrobbanásának története olvasható. Arad említése – különösen, hogy valamennyi városnak csak a kezdőbetűje van megadva a regényben – már önmagában megidézi (metonimikusan) a szabadságharc utáni megtorlások áldozatait. Emellett Pusztafi börtönbéli letargikus állapota érzékelteti, hogy a szabadságharc bukása után milyen mentális terhelésnek lehettek kitéve a politikai foglyok. Példaképp említhető a fogságban megőrült komáromi kapitány, Lenkey János vagy Színi Sebő Alajos, akikről Jókai számos értelmezés szerint *A kőszívű ember fiai* Baradlay Richárdját vagy a *Szenttamási György* című novella huszárkapitányát is mintázta.¹¹⁵ Az Aradon szintén raboskodó Teleki Sándor – emigráció alatt írt – 1854-es visszaemlékezésében olvasható egy megtörtént eseményeken alapuló¹¹⁶ legenda, mely szerint a kivégzések után egy fiát sirató öregasszony elátkozta Arad várkapitányát, s az átok még aznap beteljesült: „este osztrák katonák égő pipával léptek a tábornok lakásának pincéjébe. Ott puskapor volt. Az egész épület a levegőbe röppült.”¹¹⁷ A *Politikai divatokban* Pusztafi okozza a vár felrobbanását, hiszen egy szívességért cserébe ő hívja fel a börtönőr figyelmét az elásott boroskészletre, amelyben robbanószer lapul. E ponton Pusztafi kóperegények hőseivel, esetleg közköltészeti és folklór-archetipusokkal is asszociatív viszonyba hozható karakterré válik, akinek a kalandos történeteinek keresztül a társadalom közös élményei, traumái el- és kibeszélhetőek. Például az aradi vár felrobbanásáról szóló epizodikus jelenet társadalomlélektani szempontból a megtorlások alatti társadalmi sérelmek lelki kiengesztelést nyújtó „elégtelemeként” is értelmezhető.¹¹⁸

A Petőfi-titok mint görbe tükör

A Pusztafi–Zelevi karakterkettős a társadalomtörténeti panorámából következő (illetve annak részét képező) erkölcsi dilemmában is meghatározó szerepet tölt be:

¹¹⁴ Ez az alulról szemlélő perspektíva rokonítható – a dolgozat mottójával is intertextuális kapcsolatban álló *Forradalmi és csataképek* és az *Egy bujdosó naplója* bizonyos novellái mellett – például *A nagyenyedi két fűzfa* című novelláival is. Lásd: Hajdu Péter: *Románcos történelem némi extrákkal* (Jókai Mór: A nagyenyedi két fűzfa), in *Tempevölgy* 2017/2, 84–91, 86. Hansági Ágnes: i. m., 296–299.

¹¹⁵ Varga János: „A kőszívű ember fiai”-nak mintái és történeti forrásai, in *Irodalomtörténeti Közlemények* 1964/5-6, 614–641; Hajagos József: *A tavaszi hadjárat eseményei Jókai Mór műveiben*, in *Aetas* 2017/2, 96–67.

¹¹⁶ Az aradi rendház naplójában is feljegyzésre került a baleset, amely valójában 1850. október 15-én történt, azonban a vár kapitánya, Alois Howiger pár nappal később csakugyan behalt sérüléseibe. Sujánszky György Euszták: *Az aradi rendház naplója (1847–1851)*, s. a. r. Zakar Péter, METEM, Budapest, 2007, 76–77.

¹¹⁷ Teleki Sándor: *Az aradi vértanúk*, in *Az aradi vértanúk*, vál. és szerk. Katona Tamás, Neumann Kht., Budapest, 2001.

¹¹⁸ Vö. Fábri Anna: *Az értelmezés változatai és nehézségei*, in *A magyar irodalom története II.*, főszerk. Szegedy-Maszák Mihály, Gondolat, Budapest, 2007, 330. Bényei Péter: *Emlékezésalakzatok és lélektani reprezentáció a Jókai prózában*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2018, 19–75. és 97–157.

a szabadságharc utáni társadalmi újrarátegződés, egzisztenciális érvényesülés politikailag motivált, amorális jellegére világít rá. A szabadságharc és az azt követő megtorlások traumatikus időszakában a (nem azonos szintű empátiával látott, de a korszakábrázoláshoz egyaránt szükséges) szereplők arra kényszerülnek, hogy valamiféle túlélési stratégiát válasszanak maguknak, mérlegelve korábbi elveik és hétköznapi boldogulásuk között.¹¹⁹ Jellemük pedig a háború alatti és a háború utáni magatartásuk, nézeteik közötti különbségből (vagy azonosságból) rajzolódik ki, illetőleg abból, hogy miként képesek tovább élni a meghozott döntéseikkel. A választott magatartásformák a hősi halál és az elvtelen oportunizmus közötti tengelyen helyezkednek el, amelynek egyik igazodási pontját Zeleji és Pusztafi alkotják. Bár Zelejiről csatában elesett *hősi halottként*, *mártírként* nem derül ki, hogy miként viselkedett volna a háború után – emléke viszonyulási alap a többi szereplő (például Holdvály Szerafin) számára. Őt követi a halottak világát megidéző Pusztafi, aki a megváltozott politikai viszonyok között kizárólag az önpusztítás és az önsorsrontó *deviancia* eszközével képes megtartani önazonosságát, kívülállását. Kolbay őrnagy, aki már a forradalmat is elutasítóan fogadta, szintén nem hajlandó, illetve képes együttműködni az új rendszerrel: *a belső emigrációt* választja. A szabadságharc után Lávay és Judit sorslehetősége kettéágazik: a férj háborús részvétele miatt bujdosni kényszerül, míg a feleségből ünnepelet színésznő lesz. Azonban miután többször az életüket kockáztatva segítik egymást,¹²⁰ a helyzetük rendeződik. A család visszavonul a politikától, s egyfajta biedermeier modellt követve az otthon privát szférájába zárkózik. Zeleji és Pusztafi nézőpontjából: Lávay és Hargitay *az apolitikus konformizmus* mellett döntenek. A felejteni vágyó Holdvály Szerafin a *hedonizmust* választja életstratégiaként, ugyanakkor nem tud mentális egészségét megőrizve együtt élni döntésével. A tengely legvégén Bárzsing és Fertőy helyezkedik el, akik kritikátlan *oportunizmussal* és *nyerészkedéssel* igyekeznek lavírozni a társadalmi fordulatok hullámain. Volozov herceg Zeleji Róbert ellentéte, aki *az új rendszer nyerteseként* szintén nem kényszerül egzisztenciáját is veszélyeztető erkölcsi döntéshozatalra, s (hősiesség helyett) a karrierépítés tekintetében szintén viszonyulási pont lehet az egyéni számításait kereső szereplők számára. (A többi szereplő – például Melchior doktor vagy Blumné – is bizonyára elhelyezhető a felvázolt tengelyen, én kizárólag az érvelésem szempontjából lényegesebbeket kívántam bemutatni.)

E ponton válik igazán relevánssá Pusztafi kísértetalakként való megjelenése, melyről fontos megállapítanunk, hogy nem egyedüli a regényben. *A két halott* című fejezet legelején az elbeszélő a politikai üldözött Lávay Bélát is kísértethez hasonlítja. Az összehasonlítás alapját a főhős kitalált társadalmi helyzete adja: „Kötelessége elrejtőzni, hallgatni, tűrni, mint a halottaknak, még följárás ideje is az éjfél, mint a

¹¹⁹ Vö. K. Horváth Zsolt történelmi „töréspontokról” (értsd: 1849., 1918., 1944., 1945., 1956., 1989.) kifejtett nézeteivel. Szerinte bizonyos történelmi pillanatokban „a társadalmi cselekvők anómikus helyzetbe kerülnek: nem tudják pontosan mi a követendő, mert a régi normák és szabályok érvényüket veszítették, az újak pedig még nem váltak rutinná.” K. Horváth Zsolt: *Az emlékezet betegjei: A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához*, Kijarat, Budapest 2015, 10; Fábri Anna: *Élmény, emlékezet, értelmezés...*, i. m., 28.

¹²⁰ A kockázatvállalás különösen Hargitay Juditnál jelentős, színpadi munkája saját szerepvárának és egzisztenciális helyzetének a metaforájává válik: „Hát odabenn mi játékot adnak? Egy királynét, ki kedvesét ítéli halálra, mert lázadó volt. Azt mondták, hogy ez Juditnak mesterszerepe.” (289)

kísérteteké.” (229) Ugyanígy a feltámadó, félholt Judit is – férjével megegyezően – egy kísértethez válik hasonlatossá. Abban a fejezetben, amely a szerelmesek társadalmi kirekesztettségének mélypontját s a bukásból való felemelkedésük kezdetét beszéli el: „S valóban olyan volt e jelenet, mintha az örült szerelem csendes halottját kísértetté változtatta volna át. Egy fehér alabástrom arc és két fekete, mozdulatlan szem!” (237) A Bárzsing által lépre csalt, az új időkből kiábrándult Kolbay világtól való elzárkózását is egyfajta sajátos szellemlétként írja le az elbeszélő: „aki már régen meghalt, rég kimaradt a századból; csakhogy elfeledte magát eltemettetni, és most itt maradt hazajáró léleknek, egy kísértet hússal és vérrel.” (269)

A „szellemek” tehát – amellet, hogy megidézik Petőfi *Felhők*-korszakát¹²¹ – a háború utáni új társadalomba való be-nem-illeszkedésnek, a perifériának, a „struggle for life” veszteseinek a metaforái. A feldolgozatlan múlt és a jelen árnyai, melyek rendszerint a felejteni vagy félrenézni kívánó társadalom perspektívájából mutatkoznak meg. A szellemek emellet a szereplők egyéni lelkiismeretét is megtestesítik, felfedve elfojtott belső világukat.¹²² Például Fertőy lelkifurdalása, paranoid félelme válik láthatóvá, amikor felesége naplóját olvassa: „borzadva tette le neje naplóját. Fásult önzése mellett babonás volt; sok ember van így, ki istent nem hisz, de kopogó szellemeket lát.” (312) S emiatt érdekes Lávay Pusztafival való találkozása, mely arról árulkodik, hogy a főhős – a rossz lelkiismeretű Szerafinnal vagy Fertőyvel ellentétben – el tud számolni a döntéseivel önmaga és a közvélemény előtt. Judit és Blumné közös szellemidézésekor pedig a feleség rejtett, elfojtott féltékenysége bújik elő. (Judit féltékenységre utal az a mozzanat is, hogy korábban nem szólt az otthon rejtőzködő férjének a szabadságát biztosító menlevélről. Azonban jellemfejlődést jelez, hogy a regény végén nem bontja fel, s nem olvassa el Szerafin parfümillatú levelét.) Az asztaltáncolatásról szóló jelenet – a pszichoanalitikus értelmezés mellett – általánosabb szinten is értelmezhető. A megidézett szellem a francia forradalom egyik nagy túlélője, Talleyrand, aki köpönyegforgató, minden politikai rendszerhez alkalmazkodni képes haszonlesőként él a kulturális emlékezetben.

Az 1894-ben kiadott díszkiadáshoz írt *Utóhang* a korábbiak mellett egy új, hétköznapibb, realisabb és derűsebb magatartásmintát kínál. A szerző mintha harminc év távlatából banális macska-egér harcként ábrázolná a regénye kiadási körülményeit jelentő, rövid, Schmerling-provizórium alatti börtönbüntetésének történetét. Ironikus felhanggal meséli el a sajtószabályokkal szembeni dacolását, Zichy Nándor radikális politikai írásának közlését. A letartóztatását követő bírósági tárgyalást és a katonai

¹²¹ Szilágyi Márton – Sötér István már ismertett érvelését követve – Judit tetszalottsága és Petőfi *A hóhér kötele* című regénye között von párhuzamot. Szilágyi Márton: *Jelmezek és jellemek...*, i. m., 126.

¹²² Mindez – nyilvánvalóan – erősen rokonítható Sigmund Freud 1919-ben kidolgozott kísérteties-fogalmával (Unheimlich), és beilleszthető a hazai (tágon értett) kísértetirodalomról szóló kurrens kutatásokba is. Sigmund Freud: *A kísérteties*, ford. Bókay Antal és Erős Ferenc, in *Sigmund Freud művei: művészeti írások*, szerk. Erős Ferenc, Filum, Budapest, 1998, 245–283; Tarjányi Eszter: *A szellem örvényében...*, i. m.; Wirágh András: *Fantaszitikum és medialitás: Kísértetek és írásnyomok a magyar prózában Nagy Ignáctól Szerb Antalig*, Reciti, Irodalomtörténeti füzetek, Budapest, 2018; Török Zsuzsa: *Kísértő emlékek: Vachott Sándorné és a gótikus irodalom*, in *Irodalomtörténet* 2020/4, 383–406. Szilágyi Márton: *Mi vagyok én?: Arany János költészete*, Kalligram, Budapest, 2017, 225–263; Boldog-Bernád István: *Arany János és a gótikus irodalom*, in „Összel”: *Arany János és a hagyomány*, Universitas, Budapest, 2018, 107–126.

törvényszék súlyos ítéletét is anekdotaszerűen beszéli el. A kiszabott börtönbüntetés szigorú és aránytalan, azonban nem okoz csapást Jókai életében: a börtönviszonyokat kényelmesebbnek találja az otthoniaknál, hamar barátságot köt a börtönparancsnokkal, s rövidesen császári amnesztiában részesül. A kései *Utóhang* kibékíti egymással az eszményt és a valóságot: a hatalom és az egyén viszonyának anekdotikus újrafogalmazása által a komikum alatt szintetizálódnak az örökös lázadás és a szervilizmus végletei közötti magatartásformák. A szerző által javasolt szemlélet (melyet szépen jellemez a börtönparancsnokkal kötött kedélyes viszony) a továbblépés, a hatalommal való ügyes megegyezés és a hétköznapi boldogulás (lásd a regénykiadás körüli bonyodalmakat) életelvét hirdeti.

Életrajzi kulcsregényként, s az *Utóhang*gal együtt olvasva a művet Sarkadi Imre úgy látta, hogy Jókai az eltűnt barátjával szemben próbálta legitimálni egykori döntéseit és világnézetét, forradalmi radikalizmusától való eltávolodását. Pedig Petőfi sorsának rejtélye lehetőséget teremtett, hogy Jókai esztétikailag feldolgozza, majd egy (akár a közeledő kiegyezés tükrében is értelmezhető) komplexebb erkölcsi dilemmává alakítsa a korabeli Petőfi-diskurzust, így egyszerre érvényteleníti a költő radikális követőit és utánczóit, illetve alkalmat kínál az egyéni és kollektív számvetésre. Nem véletlen, hogy e közéletileg is releváns toposz a későbbi Petőfi-ünnepeknek is meghatározó eleme volt. Például a Hét című folyóirat a szabadságharc ötvenedik évfordulóját egy különszámmal ünnepelte, amely a nagy közönségigényre való tekintettel a „*Mi lenne Petőfi, ha élne még?*” kérdésből kiindulva egy alternatív életrajzokból álló szöveg-összeállítást közölt, olyan szerzők közreműködésével, mint Jókai, Herczeg Ferenc, Bródy Sándor, Eötvös Károly, Ábrányi Emil, Kozma Andor vagy éppen Mikszáth Kálmán. Az írások fő kérdésfelvetése éppen az volt, hogy Petőfi – ha élne – vajon mennyiben tudna alkalmazkodni a századvégi társadalomhoz.¹²³

¹²³ Mikszáth erre a Jókaitól eredő prózafikciós hagyományra is támaszkodhatott az *Új Zrínyiász* megírásakor. A lapszámról bővebben: T. Szabó Levente: *Mikszáth, a kételkedő modern: Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában*, L'Harmattan, Budapest, 2007, 50–54.

